

PROSOPOGRAFIE ČESKÝCH LÉKAŘŮ 18. STOLETÍ A POČÁTKY ZDRAVOTNÍ SPRÁVY V BAROKNÍCH A OSVÍCENSKÝCH ČECHÁCH

Prosopography of Bohemian Physicians in the 18th Century
and the Beginnings of Health Administration in Baroque
and Enlightenment Bohemia

Karel Černý

Abstract: This study is based on an analysis of the New Titular Calendars published since the end of the 17th century, which allow the reconstruction of several important features of the prosopography of the medical profession in the 18th-century Bohemia. Particularly the period between 1721 and 1787 became pivotal for history of medical profession as the number of physicians practicing in the kingdom nearly quadrupled.

The Calendars contain their names and locations which allows to answer the question of their geographical distribution and also financial backing. The proportion of doctors in Prague and outside Prague is particularly interesting.

Additionally, it was possible to determine the occupancy of the offices of regional (county) physicians funded by the government in the period from 1706 to 1787. Together with the function of the Chief physician of the Kingdom of Bohemia, the regional (county) physicians were the oldest predecessors of the modern healthcare system, and very little has been known about their function so far. Some information has also been obtained about the activities of regional surgeons, although the sources are much more fragmentary. A comparison with the medical faculty register also provides a better picture of students from abroad (above all Ireland), including their role in the structure of the healthcare in the late Baroque and Enlightenment periods.

Historická demografie, 2025, 49:2, 87–123

DOI: 10.21104/HD.2025.2.01

Key words: Baroque, Enlightenment, prosopography, doctors, physicians, regional (county) physicians

Contact: Ústav dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK, karel.cerny@lf1.cuni.cz,
ORCID: 0000–0001–9872–5592

Úvod

Toto je stručná, převážně materiálová studie založená především na excerpci tzv. *Nových titulárních kalendářů*, které vycházely od konce 17. do konce 18. století. Jejich význam spočívá v tom, že se v nich v určitém období objevily seznamy akademických hodnostářů pražské lékařské fakulty, dále tak zvaných přísežných krajských fyziků a později dokonce všech lékařů působících v Čechách, což umožňuje rekonstruovat prosopografii české lékařské obce v 18. století. Na vysvětlenou

k těmto pojům bych poznamenal, že přísežní krajští fyzikové působili v historických krajích českého království, jednalo se o přísahou vázané lékaře, kteří měli zajišťovat dohled nad poskytováním zdravotnických služeb v regionech, jako například nad provozem místních lékáren či činností porodních bab. Vzhledem k tomu, že je text přísahy součástí fakultních statut, lze předpokládat, že ji skládali do rukou děkana coby reprezentanta lékařské obce. V tomto smyslu tedy představovali prodlouženou ruku jak barokní státní administrativy, tak i pražské lékařské fakulty, což jsou vztahy, o nichž toho zatím víme poměrně málo.

V obecné rovině se kalendářovou literaturou v poslední době zabývali mezi jinými Marek Ďurčanský, Jaromír Kubíček, Václav Vaněk a Zdenka Bosáková (Bosáková, 2015; Ďurčanský, 2018; Kubíček – Vaněk, 2024). Podotýkám, že se často jedná o texty primárně zaměřené na období 19. století. Zvláště je potřeba vyzdvihnout německou tištěnou encyklopedii tvůrců kalendářů, jejímž autorem je Klaus-Dieter Herbst (Herbst, 2020), a na ni navázanou volně přístupnou databázi, najdeme v ní totiž také autory českých kalendářů, o nichž zde bude řeč.^[1]

Příležitostně se setkáváme s drobnějšími studiiemi na téma kalendářové literatury (např. Černý, 1997; Černý, 1998a; Černý, 1998b; Smolka, 2023–2024). Kalendářová literatura byla bohatá – vedle titulárních existovaly také kalendáře historické a řada dalších poddruhů, ale jejich bližší studium není předmětem této studie, proto zájemce o podrobnější analýzu tohoto literárního žánru odkazují na výše uvedené práce.

Téma kalendářů není českým historikům medicíny neznámé, protože se v těchto populárních tiscích často objevovaly údaje zdravotnické povahy jako například dny doporučené k pouštění krve či provozování jiných lékařských zákroků (Tomíček, 2009: 57; Žytek, 2022). Protože byly historické kalendáře příkladem tisku určeného širším vrstvám obyvatelstva, užívaly se jako zdroj informací o lidových aspektech raně novověkého léčení. Jen málokdo si však všiml, že se v kalendářové literatuře 18. století začaly vydávat také seznamy členů akademické obce včetně lékařů. Zatím tohoto pramene využili Karel Nesměrák a Radek Chalupa ve svém skvělém a vyčerpávajícím životopisu profesora Johana Jakoba Geelhausena (1692–1738) (Nesměrák – Chalupa, 2021) a na možnost využití kalendářů ke komparaci s matrikou upozornili Petr Svobodný a Ludmila Hlaváčková (Svobodný – Hlaváčková, 2004: 73). Já jsem na tuto skutečnost také upozornil již před několika lety, když jsem využil vzorek kalendáře metodou sondy z počátku 18. století (Černý – Svobodný, 2023: 144) k popisu struktury krajských fyziků a chirurgů (neboli ranhojičů) v Království českém, tato studie je tedy pokusem o důkladnější zpracování stejného zdroje.

Než přejdou k tématu kalendářů jako takových, chtěl bych stručně zmínit medicínsko-historický kontext, v němž vznikaly. Osmnácté století je poměrně

[1] Digitální verze databáze je nyní dostupná zde: <https://www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=startseite> (28. 8. 2025).

málo probádanou oblastí, přičemž je tradičně interpretováno jako nesourodá perioda charakteristická hlubokou vnitřní proměnou, jak je patrné z nedávno vydané souborné monografie nakladatelství Paseka, na niž zájemce o podrobnosti k tématu odkazují (Černý – Svobodný, 2023: 116–118, 168–244). Díky tomu se obvykle dělí na tři období, první – od počátku století do nástupu císařovny Marie Terezie (1717–1780) na český trůn v roce 1740 – je tradičně chápáno jako období stagnace a intelektuálního úpadku, který odráží hlubší krizi české pobělohorské společnosti. V tomto smyslu se obvykle vnímá jako prosté prodloužení tragického 17. století.

Druhé období, o němž toho víme v dějinách medicíny poměrně málo, se shoduje s vládou Marie Terezie. V dějinách medicíny bývá popisováno jako doba reformem jen ztěžka prosazovaných okruhem intelektuálů kolem Gerarda van Swieten (1700–1772), kdy se do lékařství v habsburském soustátí postupně dostávaly moderní zahraniční trendy přebírané např. z děl Hermana Boerhaava (1668–1738). V Čechách byl významným hybatelem těchto procesů direktor lékařských studií Vilém MacNeven O’Kelly ab Aughrim (1713–1787). Modernizace české medicíny je však většinou interpretována jako jev oktrojovaný zvenčí, pod tlakem císařského dvora a zahraničních vlivů.

Poslední fáze počíná přibližně nástupem Josefa II. (1741–1790), jehož desetileté panování slouží jako předehra k modernizačním procesům dlouhého 19. století jak v oblasti lékařského vzdělávání, tak i rodícího se zdravotnického systému (Tinková, 2010; Tinková, 2012).

Zdá se však, že výše uvedené stereotypní chápání 18. století neobstojí ve světle moderního výzkumu. V poslední době se podařilo doložit, že pobělohorská medicína zdaleka nebyla tak konzervativní, jak se v minulosti soudilo (Černý – Divišová, 2023). Pražská lékařská fakulta byla spolu s Vídni a Innsbruckem součástí sítě habsburských univerzit, kde se sdílely moderní teorie, a prokazatelně se mezi koncem 17. a prvními desetiletími 18. století začala orientovat od tradičního aristotelismu směrem k moderním trendům jako například iatromechanické teorii René Descarta (1596–1650). Také se ukázalo, že výuka na pražské lékařské fakultě v této době byla překvapivě silně zaměřena na praktickou stránku věci včetně zájmu o chirurgii a ženské lékařství. Stále však zůstávají velké mezery v průzkumu první poloviny 18. století, protože zejména latinsky psaná lékařská literatura této periody zůstává badatelsky téměř nedotčena.

Výzkum medicíny 18. století byl v minulosti s ohledem na dostupné prameny silně zaměřen na dějiny pražské lékařské fakulty a ke konci této periody na rozvoj klinické výuky v nově zřízené Všeobecné nemocnici. Díky tomu máme velmi dobře zmapovanou historii špitálů a skvělé biogramy profesorů fakulty (Hlaváčková – Svobodný, 1988–1993; Hlaváčková – Svobodný, 1993; Svobodný – Hlaváčková, 1999; Hlaváčková – Svobodný – Bříza, 2011). Tato perspektiva však s sebou nese dva nedostatky – jedná se o historii silně pragocentrickou, která se zároveň zabývá především malou, elitní skupinou lékařů působících jako profesori, děkani a další

akademičtí hodnostáři pražské lékařské fakulty. Tato studie se pokusí dosavadní stav bádání obohatit o nový mimopražský a méně elitní pohled.

Nový titulární kalendář jako pramen

Než se budu věnovat zjištěním o stavu lékařské obce v 18. století, je potřeba okomentovat hlavní pramen, který v této studii používám, a položit si otázky týkající se spolehlivosti v něm obsažených informací. Nejprve začnu technickou poznámkou, že všechna data vydání kalendářů, která uvádím v tomto článku, odkazují k roku vydání, to znamená roku předcházejícímu před rokem, pro nějž byl kalendář platný a který je tedy vytištěn na jeho titulní straně. Toto je potřeba mít na paměti zejména při objednávání některých výtisků z Knihovny Národního muzea, kde jsou kalendáře někdy identifikovány rokem platnosti (nikoli rokem vydání) a tento rok bývá přímo součástí jejich signatury.

Příručku původně nazvanou *Nový hospodářský a kancelářský kalendář s připojenou hvězdářskou praktikou, ke cti sv. Václava knížete, mučedníka a patrona Království českého* vydával nejméně od roku 1696 Petr Grünwald (působil 1693–1710), a to až do roku 1710 (Grünwald, 1696). Na začátku století se změnil název na *Nový titulární kalendář*, který pak přetrval po většinu 18. století (Grünwald, 1702). V roce 1703 se pak objevila také německá mutace příručky pod analogickým označením *Neuer Titular-Calendar Zu Ehren deß H. Wenceslai Fürsten, Martyrer und Patrons deß Königreich Böhmeib* od téhož vydavatele.

Po Grünwaldově smrti se v roce 1711 novým editorem stal Jan František Novák (1693–1753), což byl katolický duchovní a člen řádu premonstrátů, pod jehož jménem vycházely kalendáře v obou jazykových mutacích do roku 1755 včetně, německá řada pak pod jeho jménem pokračovala i po jeho smrti až do roku 1769.^[2] Na titulní straně německé mutace se v roce 1770 objevil nový vydavatel Anton Elsenwanger (zemřel 1784), knihař sídlící v Karolinu, jehož kalendáře měly zjednodušený název *Neuer Titular- und Wirtschafts-Kalender* (od následujícího roku *Neuer Titulatur- und Wirtschafts-Kalender*).^[3]

Výtisk z roku 1783 se mi nepodařilo najít, ale je možné, že vůbec nevznikl, protože v následujícím roce 1784, což je kalendář pro rok 1785, vidíme nového vydavatele Johanna Nepomuka Ferdinanda Edlena von Schönfeld (1750–1821) a též nový název *Kaiserlich königlicher Titular- und Familienkalender des Königreichs*

[2] K němu viz záznam v databázi národních autorit Národní knihovny ČR: https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000593421&local_base=AUT (29. 8. 2025).

[3] O jeho osobě praví databáze národních autorit, že byl tiskařem, nakladatelem a knihva-začem německého původu činným v letech 1768–1784 v Praze. Od roku 1773 byl jmenován obchodním vedoucím Tiskárny klementinské a následně (1776) i Tiskárny normální školy, srov. https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000501194&local_base=AUT (29. 8. 2025).

Böhmen.^[4] Tato řada pak vycházela až do roku 1787 včetně. Po krátkém hiatusu roku 1788 byla nahrazena podobně strukturovanou příručkou se zcela novým názvem *Schematismus für das Königreich Böhmeim* od stejného vydavatele, která pak vycházela s drobnými přestávkami nejméně do roku 1841.

I *Schematismus* obsahuje seznamy lékařů a výzkum by se tedy dal protáhnout téměř až do poloviny 19. století, ale záběr této studie končí s předposlední řadou, tedy v roce 1787, a to ze dvou důvodů. Jednak se dostáváme mimo oblast mé specializace do dějin 19. století, kde jsou další badatelé lépe vybaveni, a jednak by se počet osob sledovaných v této práci zvyšoval natolik, že by svým rozsahem překročila prostor studie v Historické demografii.

Vedle omezení časového jsem musel rozsah této studie usměrnit též geograficky. Na Moravě totiž vycházel v letech 1713–1781 *Neuer Brünnner Titular-Kalender* vydavatele Ferdinanda Čadeckého z Chotěšova (činný asi 1711–1748) a na něj navazující *Schematismus für Mähren und Schlesien* (Čadecký, 1713 ad.). Moravské kalendáře však neměly seznamy lékařů, neexistovala tam totiž zaštiťující oborová organizace, kterou v Čechách byla pražská lékařská fakulta. Ale v průběhu 18. století se zde přece jen objevila jména moravských krajských lékařů, o nichž české kalendáře až na výjimky mlčí. Pro Moravu by tedy bylo možno rekonstruovat alespoň systém krajského zdravotnictví. Vzhledem k tomu, že zmíněné prameny nejsou většinou dostupné v digitální podobě a jejich excerpci bych tedy musel provádět v Moravské zemské knihovně, což by bylo vzhledem k rozsahu velmi časově i finančně náročné, rozhodl jsem se toto téma přenechat moravským kolegům.

Vraťme se však ke genezi a obsahu české kalendářové řady, kterou budu pro zjednodušení nadále nazývat *Nový titulární kalendář*. Ještě na konci 17. století se Grünwaldovy *Nové titulární kalendáře* ničím neodlišovaly od další dobové produkce. Pakliže je srovnáme například s dobovým kalendářem Michaela Crügnera vydávaným pod malebným označením *Roční kalendář hospodářský a kancelářský ku potřebě pánům hejtmanům, úředníkům, kupcům, prokurátorům, písařům, řemeslníkům a lidem mnohým. Obchody jak v domě tak i přes pole všelijaké vedoucím, na horizont český, uherský, moravský a slezský z pravého bedlivého astronomického gruntu se vsí pilností sepsaný a vydaný* (Crügner, 1678), jehož první ročník je doložen k roku 1678, zjistíme, že se obsah v podstatě neliší. Na začátku těchto příruček byla kalendářová část tištěná charakteristicky černo-červeně, po ní následoval seznam šťastných a nešťastných dní pro různé druhy aktivit (kdy se má lékařství přijímati, kdy je dobře ryby lovit, děti odstaviti atd.). Zbytek je vyplněn pranostikami a astrologickými radami.

Ale ve vydání Grünwaldova kalendáře z roku 1701 se objevila novinka, seznam soudů a jejich úředníků. Mezi těmito institucemi najdeme také Slovtnou

[4] Působil také jako tiskař ve Vídni, Lipsku a knihkupec v Praze, byl univerzitním, stavovským a dvorským tiskařem. Informace o něm jsou opět dostupné z databáze národních autorit: https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000192783&local_base=AUT (30. 9. 2025).

akademickou soudní instancí, jejímiž členy byli přední představitelé Karlo-Ferdinandovy univerzity. Celkově je zde vyjmenováno 13 členů včetně tehdejšího děkana lékařské fakulty Jana Antonína Cassinis de Bugella (1645–1716), seniora fakulty a prof. Jana Františka Löwa z Erlsfeldu (1648–1725) a profesora Jana Kašpara Ignáce Voigta (zemřel 1712). V tomto svazku tedy ještě nenajdeme úplný přehled členů univerzitní obce, a dokonce ani seznam všech profesorů medicíny.

Vydavatel se ale záhy rozhodl seznam rozšířit ze soudních instancí na všechny úřady. Že to nebyl jednoduchý úkol, vysvětlil v úvodu ke svazku z roku 1703: „Opět s Boží pomocí a to sic v srovnatelnosti již předešlého roku v mém kalendáři vysloveného dobrého úmyslu mého, jako i mně samého se tejkajícího nejmilostivějšího rescriptu, *in bonum publicum*, čelící tuto práci mou na světlo vydati, přitom také nemohouce déle, byť by rád chtěl, s touž prací (an censura a tisknutí velkého času potřebují) poodložiti, důležitě oznámiti mám, že jakž mně stupňově a posloupnost tuto se vynacházejících důstojenství a titulův až do polovice měsíce Octobris, od hodnověrných rukou communicované jsou, taky já je zde postaviti jsem se vynasnažil a jak dle učiněné bedlivé censury od slavné academické instancí tuž práce mou začínám“ (Grünwald, 1703: 1). Není divu, že příprava kalendáře zabrala velkého času, neboť zde již najdeme úplný seznam profesorů a dalších hodnostářů Karlo-Ferdinandovy univerzity, včetně její lékařské fakulty.

Obsah *Nového titulárního kalendáře* se znovu rozšířil v roce 1706, kdy po seznamu profesorů lékařství přibyla část nazvaná „*Poznamenání urozených a vysoce učených pánův medicinae doctorův jakožto přísežných země physicův, neméně slovných pánův země chirurgův, jenž v tomto král. Českém skutečně se vynacházejí, tuto pak k tomu cíli a konci, tak aby o nich jeden každý dobrou vědomost měl, se připomínají a kladou*“ (Grünwald, 1706: 28). Pod tímto nadpisem následuje seznam deseti přísežných krajských fyziků a jedenácti přísežných krajských chirurgů (ranlékařů).

Nové rozšíření nastalo v roce 1721, kdy kalendář poprvé obsahoval kompletní seznam lékařů vykonávajících legálně praxi v Čechách, přičemž – jak název německé mutace kalendářů naznačuje – se jednalo o seznam všech v Čechách promovaných a inkorporovaných lékařů (rozdíl mezi těmito dvěma kategoriemi objasním později).

Krajští chirurgové zůstali součástí kalendářů pouze do roku 1728, a protože kalendáře neobsahují zvláštní seznam všech chirurgů království, počínaje rokem 1729 ze seznamu zmizeli. Nakrátko se vrátili v letech 1748–1749 pouze chirurgové pražských měst a definitivně se seznam přísežných krajských chirurgů opět stal součástí kalendářů v roce 1779.

V tomto okamžiku lze tedy shrnout, že by *Nové titulární kalendáře* měly obsahovat seznam všech akademických hodnostářů lékařské fakulty pro období 1703–1787, dále všech krajských přísežných fyziků v letech 1706–1787 a všech ostatních doktorů medicíny, kteří mohli v Čechách legálně vykonávat svoje

povolání od roku 1721 do roku 1787. Chirurgové jsou zastoupeni pouze v letech 1706–1728 a 1779–1787 (pražští chirurgové navíc i v letech 1748–1749). Vedle těchto zdravotnických povolání se v *Novém titulárním kalendáři* příležitostně nachází i několik jiných zdravotníků. V letech 1711–1728 jsou zde uvedeni přísežní apatykáři (lékárníci) měst pražských. Od roku 1729 do roku 1752 je zde také zmiňován „od jeho císařské a královské milosti ... privilegovaný medicinae practicus“ Jan Jakub Boll se sídlem na Starém Městě pražském. Z této formulace je zřejmé, že Boll nebyl doktorem medicíny, ale nezdá se, že by byl ranhojičem (chirurgem), jeho bližší profesní zařazení je tedy v současné době záhadou. Vedle něj později přibýli také pražští zubní lékaři (např. Jan František Mayer) či „examinovaný a aprobírovaný zubů a průtrží operateur“ Jan Theodor Schickhard; v osmdesátých letech zde též figuroval Wenzel Knobloch, magistr chirurgie, porodnictví a „zkoušený a schválený veterinární lékař“ a jednu dobu též profesor lékařské fakulty (na stolec veterinární medicíny).

Podmiňovací způsob na počátku předchozího odstavce jsem použil záměrně, protože bych se chtěl ještě stručně věnovat otázce spolehlivosti kalendářů. Z průzkumu různých ročníků *Nových titulárních kalendářů* je zřejmé, že občas docházelo k tiskařským chybám. Zdá se však, že seznamy jsou většinou z roku na rok dosti konzistentní, mizí z nich nejstarší členové lékařské obce a přibývají noví, čerstvě promovani. Lepší obrázek o spolehlivosti kalendářů si můžeme udělat, jestliže je srovnáme s matrikou pražské lékařské fakulty, kterou editovali Karel Kučera a Miroslav Truc (Kučera – Truc, 1968). Co se týče promoci doktorů medicíny, je matrika bohužel neúplná, končí rokem 1753 a následuje třicetiletý hiatus (Kučera – Truc, 1968: XIV), můžeme tedy srovnávat pouze 32 let, od zahájení úplného seznamu lékařů v kalendářích do začátku této proluky (Kučera – Truc, 1968: 16–25).

Oba seznamy sice nejsou zcela shodné, celkem jsem objevil 23 případů, kdy v matrice najdeme záznam o promoci osoby, která se pak neobjevila v kalendáři, ale domnívám se, že tyto případy lze téměř všechny vysvětlit, jedná se totiž v první řadě o cizince (včetně Moravanů), kteří po promoci odcházeli mimo Čechy.^[5] Řada cizinců byli Irové, jejichž studia na pražské lékařské fakultě jsou všeobecně známa (Schmid, 1968).^[6] V jejich případech máme dokonce v matrice u některých výslovně

[5] Joannes Jacobus Frid (promoce 1723, ze Znojma), Joannes Wolfgang Schönbach (promoce 1724, z Wittenbergu), Franciscus Carolus Herbst (promoce 1726, z Vyškova), Joannes Augustinus Novack (promoce 1727, z Olomouce), Henricus Gellhausen (promoce 1728, z Dolní Falce), Franciscus Antonius Götz (promoce 1734, z „Hradiště na Moravě“, snad Uherského Hradiště), Joannes Corvinus (promoce 1749, z Olomouce), Joannes Moffat (promoce 1749, z Brna).

[6] Terentius Brady (promoce 1729), Michael O'Sheal (promoce 1731), Edmundus O'Neill (promoce 1737), Guillelmus O'Flenagan (promoce 1738), Patritus O'Mulledii (promoce 1738), Morganus Lee (promoce 1740), Valentinus French (promoce 1740), Hugo Maguire (promoce 1740), Henricus O'Gremlius (promoce 1746), David Keilius (promoce 1746).

záznamy, v nichž se zavázali, že nebudou provozovat lékařskou praxi v trojměstí pražském, což – jak ještě uvidíme – znamená prakticky totéž co praxe v celých Čechách. Za tento závazek se jim dostalo promoce „ex gratia speciali gratis“ (Kučera – Truc, 1968: 19), tedy se slevou, případně zcela zdarma. V některých případech matrika dokonce poznamenala „quia pauperes absque omni pompa et solemnitatibus gratis promoti sunt“ – petenti byli tedy zcela chudí (Kučera – Truc, 1968: 22). Standardní promoce stála dle záznamů z matriky kolem 300 zlatých, promoce z milosti byly tedy velmi výhodné, ale probíhaly bez veškeré pompy v soukromí (Kučera – Truc, 1968: 18).

Vedle cizinců pak ve dvou případech v kalendářích chyběli čeští lékaři, kteří zemřeli krátce po promoci na počátku čtyřicátých let zřejmě v souvislosti s tyfovou epidemií při francouzském vpádu do Prahy.^[7] Nakonec tedy zbývají pouze tři osoby, u nichž nepřítomnost v kalendářích nedokážu zcela jistě vysvětlit. Jedná se o Joanna Alberta Peitera/Paitlera z Prahy, promovaného v roce 1721 (Kučera – Truc, 1968: 16), v tomto případě by ale mohlo jít o chybu ve jméně, protože v kalendářích najdeme od tohoto roku Jana Maxmiliána Paithera, později s přídomkem z Paythersbergu, o kterém ještě bude řeč v poslední části této studie.

Druhé chybějící jméno je Joannes Henricus de Vignet původem z Cách, který byl na pražské lékařské fakultě pouze inkorporován, protože byl promován v Padově. Jedná se sice o cizince, ale matrika výslovně uvádí, že působil v Teplé (Kučera – Truc, 1968: 17), takže by se měl v seznamech objevit. Mohu k němu pouze dodat, že jeho potomek Joseph de Vignet byl později součástí české lékařské obce, a dokonce byl dlouhá léta fakultním seniorem, takže se nezdá, že by Joannes Henricus po inkorporaci opustil České království.

Poslední absentující jméno představuje také poněkud zvláštní případ. Josephus Tumsecker se narodil v Kadani a prakticoval v Mostě (Kučera – Truc, 1968: 18), ale promoval v Římě a stejně jako de Vignet i on byl inkorporován do české lékařské obce v roce 1728 s podmínkou, že nebude provozovat praxi v Praze. Jak ještě uvidíme, v tomto období sídlila ještě naprostá většina lékařů v Čechách v některém z tří pražských měst a mimo něj působili prakticky výhradně přísežní krajští fyzikové. To snad vysvětluje nepřítomnost obou posledně zmíněných v *Nových titulárních kalendářích*.

Srovnáním matrik a kalendářů se mi podařilo objevit jediný případ lékaře, který prokazatelně nějakou dobu působil v Čechách bez přijetí do collegia pražské lékařské fakulty. Jednalo se o královéhradeckého krajského fyzika Ferdinanda Josefa Částku, o němž se dočítáme v matrice, že byl absolventem studií v Bologni a přísežným fyzikem od roku 1720. Avšak teprve v roce 1723 byl inkorporován na pražské fakultě, a to bez práva účastnit se zasedání a bez možnosti přesunout praxi do Prahy (Kučera – Truc, 1968: 16).

[7] Joannes Dümpf z Prahy (promoce 1740, zemřel 1742), Joannes Franciscus Zeller (promoce 1741, zemřel 1742 na tyfus, nakazil se ve francouzském lazaretu).

Lze tedy uzavřít, že *Nové titulární kalendáře* zachycují zřejmě poměrně spolehlivě podobu české lékařské obce v 18. století. Po většinu sledovaného období v nich nenajdeme jen osoby, které s největší pravděpodobností v Čechách pouze graduovaly, a pokud zde někteří členové lékařské obce chybí, bude se jednat o výjimky, které nebudou mít významný dopad na zjištění prezentovaná v následujících částech této studie. Dokonce by se dalo říci, že lze kalendáře po polovině 18. století v podstatě použít jako náhradu neexistujících matričních záznamů, zejména vezmeme-li v úvahu, že fakulta postupně začala zaznamenávat i své v zahraničí působící členy, jak ještě ukážeme později.

V rámci popisu pramene je nutno upozornit, že kvalitu dat mé studie také ovlivňuje úplnost řady záznamů. Díky tomu, že po část 18. století existovaly dokonce dvě jazykové mutace kalendářů, se mi podařilo dohledat téměř všechny výtisky. Nejčastěji jsou v současné době uloženy pod různými signaturami ve sbírkách Národní knihovny Praha a v Knihovně Národního muzea. Naprostá většina výtisků kalendáře je digitalizovaná a dostupná buď prostřednictvím Google Books nebo manuscriptorium.com. Některé svazky, zejména z Knihovny Národního muzea, je však potřeba zkoumat prezenčně. Z období 1706–1787 se mi nepodařilo najít pouze svazek z roku 1783, ale vzhledem ke změně vydavatele patrně od roku 1784 je možné, že vůbec nevyšel. Záznamy o univerzitě a lékařské fakultě chybí ve výtiscích z počátku čtyřicátých let 17. století patrně v důsledku válečných událostí (okupace Prahy). Teprve v roce 1745 se tedy prokazatelně vrací seznam úřadů.

Na závěr diskuze o pramenech bych chtěl ještě upozornit, že se v záznamech setkáváme s velkou variabilitou zapisování jmen. V některých případech je vidět, že problém vznikl během diktování sazeči, kde pozorujeme varianty vzniklé fonetickým přepisem méně obvyklých jmen (např. u mosteckého lékaře Jana Josefa Bordolo/Pordolo/Bondolo). Jestliže k těmto variantám došlo, pokusil jsem se je zaznamenat všechny, zejména tam, kde by to mohlo komplikovat řazení podle abecedy. Také se setkáváme s různými osobními jmény (křestní, biřmovací, oboje), což komentuji ještě v následující části. Pokud se osobní jména vyskytla jako variantní, oddělil jsem je závorkou. Pokud se postupně doplnila, používám nejobsáhlejší záznam jména (v pozdější části kariéry to znamená například i šlechtický přídomek). Je zajímavé, že česká řada kalendářů používala výhradně bohemizovaná a německá řada zase pouze germanizovaná křestní jména (každý Hynek je tedy v německé řadě Ignác atd.). V takovém případě jsem se držel varianty, na kterou jsem narazil jako první. Příkladem posunů, které v kalendářích vznikaly, může být telčský lékař ve službách Lichtensteinů František Aloysius Magg/Mak/Mack, šlechtic z Máje, u něhož je první varianta jména ještě z českých kalendářů, a měl by se tedy číst „Máj“.

Celou jazykovou otázku navíc komplikují profesori a děkani, kteří již mají ustálené podoby svých jmen dané Biografickým slovníkem pražské lékařské

fakulty (Hlaváčková – Svobodný, 1988–1993), v takovém případě jsem se držel této zavedené varianty.

Struktura lékařské obce, počty a geografická distribuce lékařů v Čechách

Abychom se dobře zorientovali v údajích z *Nových titulárních kalendářů*, musíme je doplnit ještě dalším důležitým pramenem – fakultními statuty. O nich a jejich významu pro poznání struktury české lékařské komunity jsem psal nedávno (Černý – Divišová, 2023: 30–36). Zde pouze stručně připomenou, že se pro pražskou lékařskou fakultu statuta zachovala ve dvojitěm znění, starší z roku 1668 a mladší z roku 1688, která byla v roce 1690 schválena panovníkem (Černý – Divišová, 2023: 31). Nejdůležitější věc, která ze statut vyplývá, je propojení mezi fakultou coby vzdělávací institucí a profesním spolkem – lékařská fakulta v Praze tedy řečeno moderní terminologií sloužila zároveň jako lékařská komora.

Každý, kdo chtěl vykonávat praxi v Čechách, respektive v Praze, měl být buď absolventem pražské fakulty, nebo musel být fakultou inkorporován, což znamenalo, že se podrobil závěrečným zkouškám a zaplatil poplatky. Statuta rozlišují mezi čerstvými absolventy jiných fakult, kteří se v Praze zapíší do studia a složí závěrečné zkoušky, a staršími žadateli o inkorporaci, kteří z důvodu svého věku již nechtějí podstupovat veřejnou atestaci, v tomto případě se zkouška odehrávala v rámci uzavřeného jednání, kde se řešila nějaká konkrétní kazuistika. Kandidát, který uzavřeným jednáním prošel, byl pak inkorporován s omezením – nesměl se účastnit zasedání fakulty (neměl hlasovací práva) a nesměl vykonávat praxi ve městech pražských (John, 1798: 249–257). I toto pravidlo by mohlo dokreslovat oba výše zmíněné případy inkorporovaných lékařů chybějících v kalendářích.

Promovaní nebo řádně inkorporovaní lékaři se pak stávali členy fakulty s hlasovacími právy, přičemž jejich postavení v rámci lékařské komunity záviselo na senioritě. Mezi fakultními hodnostáři se po celé 18. století vyskytovala funkce seniora, tedy lékaře, který měl nejdéle od promoce. Seniorní pořadí se v kalendářích pečlivě dodržovalo, byli z něj vyňati pouze akademičtí hodnostáři (rektor, děkan, profesori a později direktor studií), kteří byli ve zvláštním seznamu, a dále přísežní krajští a později zemští fyzikové, kteří měli také svůj zvláštní seznam.

Princip seniority je důležitým nástrojem při korekci chyb, které občas v kalendářích nastávaly. Brání například tomu, abychom zaměnili otce a syna, protože se oba v seznamu vždy nacházeli na jiném místě. V kalendářích se občas stalo, že se u stejné osoby objevilo jiné osobní jméno (patrně záměna křestního za bířmovací). Pokud byla ale tato osoba na stejném místě v seznamech, musel to být stejný lékař a nikoli například příbuzný předchozího.

Jaká tedy byla struktura české lékařské obce? Z předchozího výkladu již některé skupiny vyplývají. Na začátku seznamů figurovali akademičtí hodnostáři, mezi něž se počítal rektor (pokud byl v tom roce z lékařské fakulty), děkan, profesori a senior fakulty. Od roku 1755 přibyl direktor studií, nejprve celouniverzitní a později za každou fakultu, v roce 1773 navíc ještě vice-direktor fakulty.^[8] Druhou skupinu reprezentovali doktoři plnoprávně promovaní a inkorporovaní na fakultě, kterých byla většina. Jak záhy uvidíme, zejména v první polovině století byli až na výjimky usazeni v Praze.

Třetí velkou skupinou pak byli přísežní fyzikové, zpočátku nazývaní „krajští“ a od roku 1771 „zemští“, přičemž do jejich počtu spadali též přísežní fyzikové Starého Města pražského, Nového Města pražského a Menšího Města pražského, od roku 1786 dokonce Židovského města. Přechod z „krajských“ na „zemské“ fyziky byl však pouze změnou názvu, protože i zemští fyzikové byli nadále distribuováni podle krajů (a pražských měst, případně po vzniku jednotné Prahy čtvrtí). Větší počet přísežných pražských fyziků než tři (resp. čtyři) nacházíme pouze v situaci, kdy byl jmenován nějaký zástupce za lékaře na konci kariéry, který již nestíhal své povinnosti. Zejména v první polovině 18. století tvořili mimopražští krajští fyzikové naprostou většinu nepražských lékařů. Teprve později se začali lékaři usazovat po Čechách i jako prostí praktici nebo městští fyzikové.

Čtvrtou skupinou, s níž se setkáváme zejména v šedesátých a sedmdesátých letech, jsou lékaři inkorporovaní s výše zmíněnými omezeními. V seznamech je poznáme podle poznámky o inkorporaci, ale především podle toho, že na rozdíl od ostatních členů české lékařské obce nepostupovali v senioritě a zůstávali trvale na konci seznamu. Nebyla to velká skupina, pro představu například v roce 1770 mezi inkorporovanými s omezením byli Jan Josef Bordolo/Pordolo/Bondolo v Mostě, Jan Altenberger v Trutnově, Johann Ziedler ve Stríbrně, Leopold Weismayer/Wiesmayer/Wismayer v Klatovech, Joseph Eschweiler/Schweiler v Chebu a Johann Adam Gruber v Ostrově u Karlových Varů (Novák, 1770: 65).

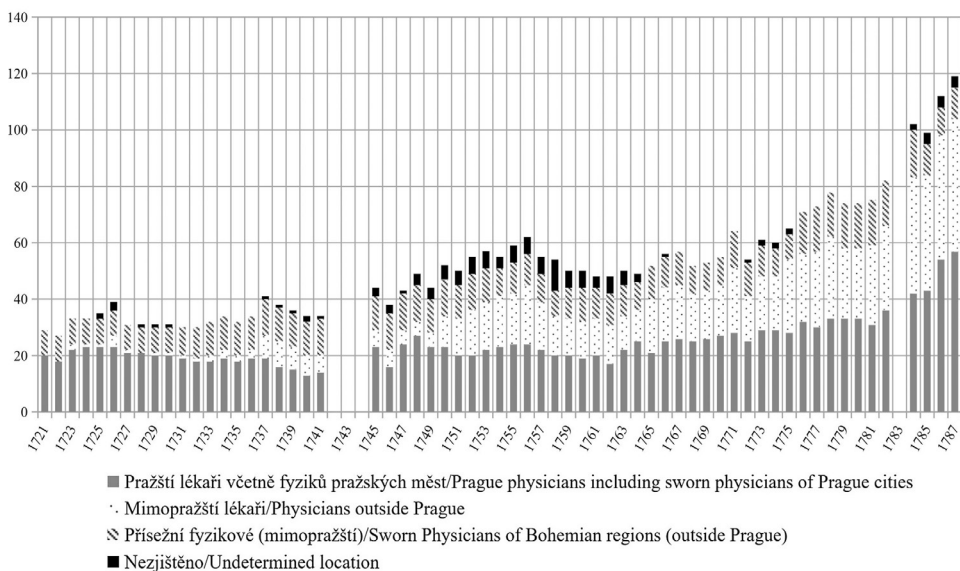
Pátou skupinou, s níž se setkáváme až v sedmdesátých letech, byli lékaři trvale usazení v cizině, především v Polsku. Irové a další cizinci promovaní v Praze, o nichž jsem psal v předchozí části, sice také technicky patřili do fakultní komunity, ale fakulta v první polovině století ještě zjevně neměla nástroje, které by jí umožňovaly tyto v cizině působící lékaře evidovat.

Nyní se tedy můžeme podívat na celkové počty lékařů v Čechách mezi lety 1721 a 1787, což nejlépe vyjádříme grafem.

[8] Prvním direktorem byl Vilém MacNeven O'Kelly ab Aughrim, prvním vice-direktorem byl Tadeáš Bayer.

GRAF 1. CELKOVÝ POČET LÉKAŘŮ V ČECHÁCH, 1721–1787

FIGURE 1. TOTAL NUMBER OF PHYSICIANS IN BOHEMIA, 1721–1787

Zdroj / Source: *Nové titulární kalendáře.*

Nejprve stručně několik poznámek k použitým kategoriím. Do skupiny pražských lékařů jsem zařadil pouze osoby, které měly domicil v pražském trojměstí, a to včetně přísežných fyziků pražských měst, jako mimopražské jsou vedeny osoby, které prokazatelně sídlily jinde, přičemž většinou víme kde, ale výjimečně (například v roce 1726 se to týká tří osob) máme pouze zmínku, že nejsou v Praze. Přísežní fyzikové také nepobývali v Praze, ale většinou nevíme, kde přesně sídlili. Kategorie „nezjištěno“ pokrývá osoby, u nichž není domicil v kalendářích označen žádným způsobem, často se jednalo o lékaře v počáteční fázi kariéry, kteří mohli pobývat v hlavním městě, ale zřejmě ještě neměli trvalého zaměstnavatele nebo praxi.

Podíváme-li se na graf podrobněji, je v první řadě zajímavé, jak silně dominovali v první polovině století lékaři z Prahy, zejména když vezmeme v úvahu, že drtivá většina lékařů mimopražských byli krajší přísežní fyzikové. Zároveň je patrné, že se počet lékařů v hlavním městě měnil pouze velmi pozvolna, zřejmě jako důsledek samoregulace profese – představitelé oboru nechtěli rozměňovat výnosná místa v hlavním městě přijímáním dalších kandidátů. Teprve v osmdesátých letech se tento trend zřetelně změnil.

Odmyslíme-li si krajské fyziky, šířili se lékaři po Čechách jen velmi pozvolna, jak dokládá též Tabulka 1. Do roku 1732 se mimo Prahu objevoval většinou jen jediný lékař-neyfyzik (buď v Chrudimi, nebo v Plzni), i když se v některých letech (1723, 1726, 1727) setkáváme se zmínkami o dalších mimopražských lékařích, kde chybí přesné určení pobytu. V roce 1733 registrujeme dva, pak v roce 1734 čtyři, v letech 1735–1736 tři, v roce 1737 šest, o rok později sedm, v roce 1739 osm, ale roku 1740 zas jen šest mimopražských lékařů, kteří nebyli fyziky. V roce 1741 bylo mimo Prahu pět lékařů mimo fyzikáty a v období 1746–1749 je to stále jen mezi čtyřmi až šesti osobami. Teprve v polovině století začalo číslo růst (1750 devět, 1760 deset, 1770 patnáct, 1780 šestnáct a na konci sledovaného období v roce 1787 již 31 lékař).

Další pozoruhodné zjištění představuje celková dynamika vývoje počtu lékařů s prvním vrcholem v polovině padesátých let, tedy krátce po zahájení první části osvícenských reforem lékařských studií. Druhý, daleko silnější nárůst v době vlády Josefa II. zřejmě odráží dopad nové vlny reforem vysokoškolského studia, které definitivně změnilly dostupnost lékařské profese v Čechách.

Krajští fyzikové byli tedy dlouho téměř jediní mimopražští lékaři, avšak o jejich funkci, povinnostech a státní podpoře fyzikátů toho zatím víme jen málo. Fyzikáty vznikly již výnosem Českého sněmu z roku 1677 (Hledíková – Janák – Dobeš, 2005: 134). V té době byly v Čechách následující kraje: Bechyňský, Boleslavský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Kouřimský, Litoměřický, Loketský, Plzeňský, Podbrdský, Prácheňský, Rakovnický, Slánský, Vltavský a Žatecký. Zvláštní postavení mělo Chebsko, ale jeho význam byl po roce 1621 na ústupu a v případě krajských fyzikátů se nijak neprojevil. V důsledku berní reformy v roce 1714 došlo k redukci krajů, přičemž Vltavský a Podbrdský byly sloučeny do nově vytvořeného kraje Berounského, Slánský kraj byl připojen k Rakovnickému a Loketský kraj s Chebskem byly připojeny ke kraji Žateckému. Čechy byly tedy od tohoto data rozděleny na dvanáct krajů.^[9]

Nová změna nastala vydáním císařského reskriptu z 23. ledna 1751, jímž byla nařízena zásadní reforma krajské správy. Čtyři největší celky byly rozděleny, a tak vzniklo dohromady šestnáct krajů: Berounský, Boleslavský, Budějovický, Bydžovský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Klatovský, Kouřimský, Litoměřický, Loketský, Plzeňský, Prácheňský, Rakovnický, Táborský a Žatecký. Při této změně se většina nových krajů oddělila od dosud existujících, pouze kraj Bechyňský byl rozdělen bez náhrady na Budějovický a Táborský (Hledíková – Janák – Dobeš, 2005: 160–161). Pražské trojměstí nespadlo do žádného kraje. J. D. John ve své obsáhlé sbírce zdravotnických zákonů a nařízení z konce 18. století v souvislosti s krajskými lékaři zmínil pouze výnosy (1752, 1753), že funkci mohou získat

[9] Bechyňský, Berounský, Boleslavský, Čáslavský, Hradecký, Chrudimský, Kouřimský, Litoměřický, Plzeňský, Prácheňský, Rakovnický a Žatecký.

pouze absolventi domácích univerzit a většinou rodáci z dědičných zemí (John, 1790: 167–168).

Z fakultních statut z roku 1688 a přísahy, která je jejich součástí, vyplývá, že krajský fyzik měl poskytovat zdravotní péči všem skupinám obyvatelstva, nejen bohatým, ale též chudým (John, 1798: 268). Významnou funkcí krajských fyziků měla být také pravidelná kontrola lékáren. Lékaři dohlíželi na čerstvost používaných přísad a také správnou cenu léků. Měli bránit pančování vzácnějších přísad. Kontrola lékárnického stavu byla zřejmě vnímána jako důležitá povinnost, protože v pražském trojměstí ji vykonával přímo děkan fakulty (John, 1798: 198–202). Fyzikům se výslovně zakazovalo uzavírat s místními lékárníky dohody v neprospěch pacientů. Vedle toho se v přísaze zapovídalo podávání jedů nebo abortiv, zdůrazňovala mlčenlivost a povinnost netajit před pacienty prospěšné a účinné léky (John, 1798: 268).^[10]

Pro pozdější období doplnila Ludmila Sinkulová, že v roce 1752 bylo dvorským reskriptem upraveno fungování krajských zdravotních komisí, jejichž členy byli krajští lékaři a ranlékaři, a popsala jejich povinnosti, jak vyplývaly z *Generálního zdravotního řádu pro zemi českou* z roku 1753. Patřila sem opět kontrola lékáren, kontrola předepisování a vydávání léků, boj proti epidemiím, vedení deníku o zdravotní situaci (Sinkulová, 1959: 24–25, 33–34). Řád bohužel neupřesnil klíčovou otázku odměňování krajských fyziků, která by nám umožnila nahlédnout do ekonomiky rodícího se státního zdravotního systému.

Můžeme se též podívat na samotné počty krajských a později zemských přísežných fyziků, pro něž máme data z delšího období než v Grafu 1. V tomto případě jsou zahrnuti též přísežní fyzikové pražských měst, aby byla administrativní struktura úplná.

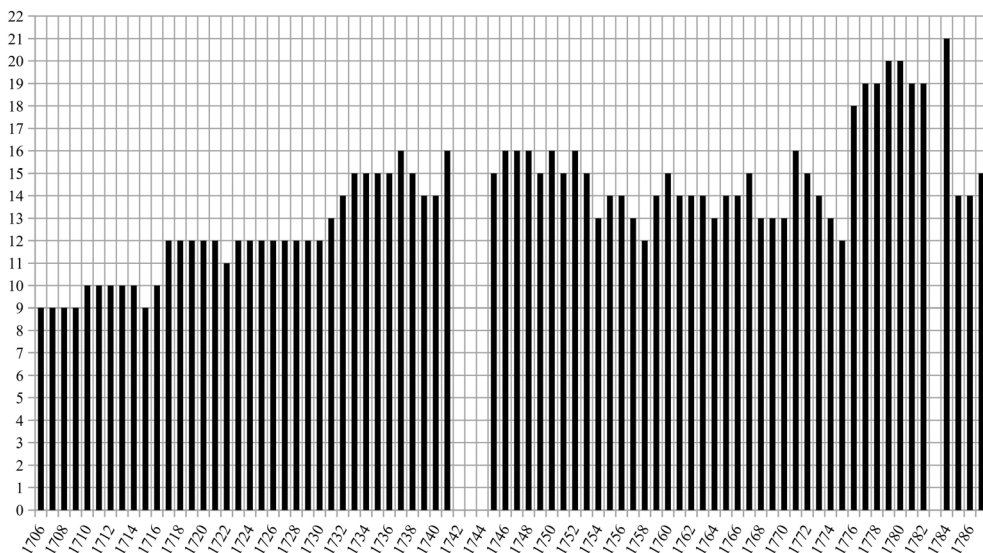
Jak vidíme, po většinu sledovaného období byl počet krajských a zemských přísežných fyziků poměrně stabilní, osciloval mezi devíti a šestnácti. Z toho mimo jiné vyplývá, že ne všechny kraje měly svého fyzika. Někdy zde působil pouze krajský chirurg (ranhojič). Strukturu krajských přísežných chirurgů však na rozdíl od fyziků zrekonstruovat nelze. Podrobněji tuto problematiku osvětluje též úplný seznam fyzikátů podle krajů v Příloze 1.

Je zajímavé, že krajské fyzikáty nekopírovaly přesně soudobý systém krajské správy, což je zčásti dáno tím, že v některých krajích fyzik i chirurg chyběli. Například před rokem 1722 není zmínky o fyzikátu kraje Rakovnického, kraj Slánský měl svého fyzika, který byl mezi lety 1716–1721 nepřesně označován za „fyzika kraje Slánského i Rakovnického“, ačkoli byl Slánský kraj zrušen 1714. Velmi zajímavá situace nastala v případě kraje Loketského, který byl v roce 1714

[10] Z dalšího kontextu statut vyplývá, že šlo o jedno z dobových etických příkázání – panovala obava, že někteří lékaři mohou tajit prostředky k úspěšné léčbě před svými pacienty nebo případně líčit jejich zdravotní stav v černějších barvách, než ve skutečnosti je, aby si udrželi platící pacienty.

sloučen s krajem Žateckým. Dvě místa přísežných fyziků totiž zůstala, takže se pak v seznamech pravidelně setkáváme s fyziky pro žateckou část a loketskou část Žateckého kraje, jak je také patrné z přílohy. Ačkoli byl Loketský kraj obnoven v roce 1751, formulace o loketské části Žateckého kraje zůstala v seznamech až do roku 1782, teprve následující rok byla opravena. Ačkoli od roku 1751 neexistoval Bechyňský kraj, v seznamech fyzikátů toto označení až na výjimky zůstalo, a naopak pojem „Táborský kraj“ se prakticky neobjevil. Z toho je vidět velkou setrvačnost v aplikování změn státní správy.

GRAF 2. CELKOVÝ POČET PRAŽSKÝCH A KRAJSKÝCH PŘÍSEŽNÝCH FYZIKŮ (POZDĚJI PŘÍSEŽNÝCH LÉKAŘŮ), 1706-1787
 FIGURE 2. TOTAL NUMBER OF SWORN PHYSICIANS IN HISTORICAL COUNTIES (KRAJ) AND SWORN PHYSICIANS OF THREE-CITY OF PRAGUE (LATER SWORN PHYSICIANS OF THE BOHEMIAN LAND), 1706-1787

Zdroj / Source: *Nové titulární kalendáře*.

Note for English readers: Before 1784, the area that is now known as Prague consisted of three independent cities: Prague Old Town, Prague New Town, and Prague Lesser Town. Hence, the term “Three-City” (Trojměstí), which is also rendered as *Triurbium Pragense* in Latin.

U fyzikátů se až na výjimky nedozvídáme, kde v krajích sídlily. Podrobný seznam lokací pro všechny fyzikáty se zachoval až z roku 1785, je však nutno podotknout, že fyzikáty zřejmě často nesídlily v městech, po nichž se kraje nazývaly. Například fyzik bechyňského kraje je zachycen v Táboře a v Jindřichově

Hradci, fyzik žatecké části žateckého kraje v Mostě, fyzik loketské části žateckého kraje v Karlových Varech a fyzik berounského kraje v Příbrami.

Prameny vzácně zmiňují také funkci „přísežného zemského fyzika Království českého“. Z matriky lékařské fakulty je zřejmé, že do ní byl jmenován v roce 1691 profesor Šimon Alois Tudecius de Monte Galea (zemřel 1699) a později je v letech 1716–1717 zaznamenána ještě u profesora Leonarda Ferdinanda Meisnera z Löwenburgu (1663–1738), ale jinak se s ní nesetkáváme. Teprve na konci sledovaného období se vrátila, když byl od roku 1786 profesor Tadeáš Bayer (1737–1808) veden jako zemský protomedik, což je také označení pro nejvyššího zemského zdravotního úředníka.

Vraťme se nyní ke Grafu 1; jak jsem uvedl výše, většina lékařů sídlila v pražském trojměstí. Dlouhou dobu byli téměř jediní lékaři mimo hlavní město již zmiňovaní přísežní krajští fyzikové, u nichž víme, že nebyli v Praze (s výjimkou fyziků tří pražských měst), ale většinou nevíme, kde přesně v kraji pobývali. Jestliže odfiltrujeme tyto skupiny, kam a kdy se v Čechách šířili lékaři působící mimo systém fyzikátů? Na to odpoví následující tabulka. Místa jsou řazena podle prvního výskytu lékaře, aby si čtenář mohl vytvořit chronologickou představu o šíření lékařské profese po Čechách.

TABULKA 1. MIMOPRAŽŠTÍ LÉKAŘI, KTEŘÍ NEBYLI PŘÍSEŽNÝMI FYZIKY
TABLE 1. LOCATION OF DOCTORS OUTSIDE PRAGUE WHO WERE NOT SWORN PHYSICIANS

Místo	Roky, kdy je zde doložen lékař (neuzavřený interval na konci znamená, že lékař zde byl ještě v roce 1787 a mohl působit i po tomto roce)
Chrudim	1723–1727
Plzeň	1729–1741, 1745–1782, 1784
Klatovy	1733–1741, 1745–1762, 1765–1778
Jihlava	1734, 1737–1741, 1745–1746, 1752–1756
Kadaň	1734–1740, 1776–1782, 1784–
Karlovy Vary	1737–1741, 1745–1782, 1784–
Litomyšl	1737–1739, 1751–1755
Jaroměř	1738–1739
České Budějovice	1739–1741, 1745–1756, 1764–1782, 1784–
Most	1745–1746, 1750–1782, 1784–
Duchcov	1750–1763
Pelhřimov	1750–1757, 1759, 1761, 1764
Vyšší Brod	1750–1752
Žatec	1750–1758, 1777–1782, 1784–
Teplice	1751–1756, 1777–1782, 1784–
Benešov	1752–1755

Lukavice	1753–1756
Telč	1753–1782, 1784–
Hradec Králové	1755–1764, 1780–1782, 1784–
Trutnov	1755–1771, 1786–
Jemniště	1756–1762
Litoměřice	1756–1757, 1784–
Písek	1756–1758, 1787–
Beroun	1758, 1760–1776
Rakovník	1764, 1787–
Česká Lípa	1765–1778, 1784–
Děčín	1765–1782, 1784–
Cheb	1765–1782, 1784–
Ostrov u Karlových Varů	1765–1773
Sušice	1765–1782, 1784–
Želiv	1765–1767
Manětín	1767, 1771–1782, 1784–
Broumov	1769–1772, 1777, 1784–1785
Stříbro	1770–1778
Čáslav	1773
Teplá	1773–1782, 1784–
Kutná Hora	1774–1782, 1784–
Polička	1774–1778, 1784–
Loket	1779–1782, 1784–
Český Krumlov	1784–
Horšovský Týn	1784–1786
Jáchymov	1784–
Jindřichův Hradec	1784–
Kolín	1784–1785
Orlík	1784–
Bílina	1785–
Mladá Boleslav	1785–
Domažlice	1786–
Nový Bydžov	1786–
Tachov	1786–

Zdroj/Source: *Nové titulární kalendáře.*

Při čtení této tabulky je potřeba mít na mysli, že většinou neznáme lokalizaci fyzikátů, takže v místech, kde fyzik sídlil, se jedná o druhého místního lékaře.

Příkladem může být Chrudim, kde s největší pravděpodobností pobýval fyzik chrudimského kraje, takže záznam pro roky 1723–1727 zachycuje dobu, kdy tam patrně byli lékaři dva.

Za pozornost dále stojí, že se mezi těmito místy nachází také Jihlava, což je město moravské. Přitom zde působící lékaři jsou výslovně vedeni jako členové pražské fakulty působící „v Čechách“. Proč si pražská lékařská fakulta osobovala autoritu nad částí Moravy, mi není známo, je samozřejmě možné, že se jedná jen o nedůslednou administrativu, jak jsme to viděli již v souvislosti s nepřesným krajským zřízením.

Ostatně již na začátku 18. století se na prvním místě mezi přísežnými krajskými fyziky Království českého uváděl významný moravský lékař Jan Ferdinand Hertodt z Todtenfeldu (1645–1724), u něž však chybí informace, v kterém kraji působil. Domnívám se, že se tímto zápisem symbolicky dokládaly kontakty tohoto císařského osobního lékaře s pražskou fakultou. Je možné, že otázka Moravanů v českých seznamech má jazykové pozadí. Lze předpokládat, že významná část moravských lékařů byla německojazyčná a graduovala ve Vídni, pouze menší část česky hovořících lékařů mohla pěstovat vztahy s Prahou. Z matriky lékařské fakulty ale vyplývá, že občas některý moravský lékař hledal inkorporaci v Praze, jako například publikačně činný Václav Maxmilián Ardensbach z Ardensdorfu (činný 1648–1683), dále Alexander Antonín Ignác Schambský (1687–1715), případně Jan Jakub Fried ze Znojma (doktorská zkouška neúspěšná roku 1708 a úspěšná 1723) (Kučera – Truc, 1968: 9, 13, 16).^[11]

Tabulka nám také pomáhá vytvořit si rámcovou představu o financování systému lékařů v Čechách. Jak bylo řečeno výše, velká část lékařů působila v pražském trojměstí a něco kolem 10–15 osob získávalo podporu v rámci krajských fyzikátů. Odhlédneme-li od těchto dvou skupin, z tabulky uvidíme, že zde byli lékaři ve velkých městech jako České Budějovice, Plzeň a další, kde bychom to vcelku očekávali. Vedle toho se část lékařů zřejmě užívala díky svému působení ve městech lázeňských (Karlovy Vary, Cheb, Teplá, Teplice). V seznamu však nacházíme také místa, kde mohli lékaři působit jedině díky tomu, že je podporovala místní vrchnost, což je v některých případech v kalendářích výslovně uvedeno: Lažanští v Manětíně, Lichtensteinové v Telči, Trauttmansdorfové v Jemništi, Valdštejnové v Duchcově, Nosticové v Lokti a další.

Stejně jako v případě českých měst lze sestavit jednoduchou tabulku popisující záznamy o zahraničních členech fakulty. Lokace jsou řazeny chronologicky, jak se v seznamech postupně objevily, a rozlišují obecně „Polsko“ a dvě konkrétní lokace v Polsku (Varšava a Dubno).

[11] Literatura dosud nereflktuje, že J. F. Hertodt z Todtenfeldu a V. M. Ardensbach z Ardensdorfu spolu vedli dlouholetý odborný spor, který se promítal do jejich publikační činnosti. Životní data doktora Frieda se mi nepodařilo zjistit.

S výjimkou Polska se u každé lokace jedná o jedinou osobu, takže zahraničních členů měla fakulta v této době ještě poměrně málo. Proto je také snad začala zaznamenávat až po polovině 18. století (povšimněte si absence informací o irských absolventech, kteří měli dle matriky zapovězeno působení v Praze a zřejmě se ani nezdržovali v Čechách). Zajímavé také je, že pražští absolventi zjevně odcházeli spíše na sever od našich hranic místo do Vídně, ale snad to lze vysvětlit kompetenčními vztahy mezi pražskou a vídeňskou univerzitou.

TABULKA 2. ČLENOVÉ PRAŽSKÉ LÉKAŘSKÉ FAKULTY ZA HRANICEMI
TABLE 2. MEMBERS OF CZECH COLLEGE OF PHYSICIANS ABROAD

Místo	Roky působení
Rýnská Falc	1754, 1756–1757, 1759
Polsko (obecně)	1762–1763, 1765–1771, 1776–1782, 1784–
Varšava (Polsko)	1775–1782, 1784–
Pasov	1775
Drážďany	1781–1782, 1784–
Vídeň	1781–1782, 1784–
Uhry	1784–
Dubno (Polsko)	1785–

Zdroj/Source: *Nové titulární kalendáře*.

Poslední obecný trend, který lze sledovat v kalendářích, je počet akademických funkcionářů. Jedná se v první řadě o profesory, ale v průběhu sledovaného období se různí lékaři vyskytli také ve funkci děkanů, rektorů, direktorů, vice-direktorů, senátorů a seniorů. Zde je důležité objasnit, že na rozdíl od současné praxe děkanem, direktorem, a dokonce i rektorem Karlo-Ferdinandovy univerzity v 18. století mohl být i lékař, který nebyl zároveň profesorem. Například v roce 1781 se rektorem stal doktor Leonard Werbeec/Verbeec, děkanem lékařské fakulty byl Šebestián Oechy a seniorem fakulty Sylvester Oehier/ô Hehier, přičemž ani jeden z nich nikdy nepůsobil jako profesor. Direktorem studií byl Vilém MacNeven O'Kelly ab Aughrim, který sice býval profesorem patologie a terapie, ale v této funkci skončil v roce 1764, pak již působil pouze jako direktor studií. Teprve funkci vice-direktora vykonával profesor chemie a botaniky Josef Bohumír Mikán (1743–1814), vedle něj pak na fakultě působil ještě pět dalších profesorů: Antonín Michelič (1748–1818, profesor institucí a materiae medicae), Georg Prochaska (1749–1820, profesor anatomie a očních chorob), Josef Plenčič (1752–1785, profesor patologie a lékařské praxe), Jan Josef Zauscher (1737–1799, profesor přírodní historie) a Karel Ferdinand Arnold (1742–1807, profesor chirurgie). Zvláště zajímavé mi připadá, že v roce 1757 byl děkanem dokonce karlovarský lékař

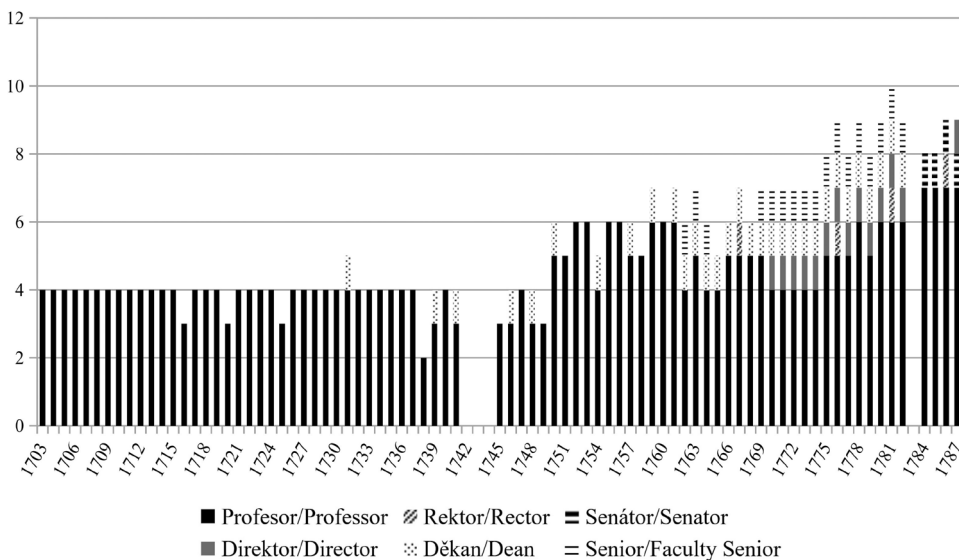
David Becher ze slavné rodiny Becherů, který se po dobu svého úřadu přesunul do Prahy. Ve všech ostatních případech byli děkani z Prahy.

Počty akademických pracovníků lze opět vyjádřit grafem. Základem součtu jsou profesori, ostatní funkce jsou v grafu zaneseny pouze v případě, že se nejednalo o profesora, aby se žádná osoba neopakovala a součet všech hodnot se rovnal celkovému počtu akademických funkcionářů.

Z grafu je mimo jiné patrné, že personální situace na lékařské fakultě v 18. století byla značně stabilní. Počet profesorů se pohyboval v první polovině století ve shodě s fakultními statuty kolem čtyř a pokud klesl pod toto číslo, byl rychle doplněn. Situace, kdy se děkanem fakulty stal někdo, kdo nebyl členem profesorského sboru, nastávala především v druhé polovině 18. století. Tento jev jen zdůrazňuje funkci fakulty jako profesního sdružení. V grafu je vidět dlouhé MacNevenovo funkční období coby direktora. Vice-direktoři v grafu nefigurují, protože ti byli profesory vždy. Čtyřikrát byl rektorem Karlo-Ferdinanovy univerzity nečlen profesorského sboru.

GRAF 3. POČTY AKADEMICKÝCH PRACOVNÍKŮ NA PRAŽSKÉ LÉKAŘSKÉ FAKULTĚ, 1703–1787

FIGURE 3. NUMBER OF ACADEMIC STAFF AT PRAGUE MEDICAL FACULTY, 1703–1787

Zdroj / Source: *Nové titulární kalendáře.*

Na konci sledovaného období je možno pozorovat dopady hlubokých reforem studia za Josefa II., když se v roce 1784 zásadně změnilo názvosloví a struktura

univerzitních funkcí, místo profesorů se objevili učitelé, místo děkanů byli představení fakult, zmizeli senioři i rektori a naopak se objevili akademičtí senátoři. Síla tradice však byla mocná a po dvou letech byly novoty zčásti vráceny do původního stavu, takže se znovu setkáváme s děkany, rektory a seniory; senát však zůstal.

Členství ve vědeckých společnostech, lékaři irského původu v Čechách, nelékařská povolání a další zajímavosti

Záznamy v *Nových titulárních kalendářích* často obsahují ještě dodatečné informace včetně některých významných životních úspěchů, k nimž patřilo také členství ve vědeckých společnostech a podobných institucích. Tématu spolupráce českých barokních lékařů se zahraničními společnostmi se zatím věnovala pouze Eva Rozsivalová, která sledovala téměř výhradně vztahy k *Societas naturae curiosorum*, z níž se vyvinula současná Německá akademie přírodních věd Leopoldina (Rozsivalová, 1981).

Spolupráce českých lékařů s Leopoldinou začala přispíváním do časopisu *Miscellanea curiosa* vydávaného společností od roku 1670. Své články zpočátku zasílali pražský profesor Jakub Jan Václav Dobřenský z Černého Mostu (1623–1697) a dvojnásobný děkan fakulty Šimon Alois Tudecius de Monte Galea (zemřel 1699) (Rozsivalová, 1981: 55–57). Ani jeden z nich však nebyl členem, teprve na počátku 18. století se členem Leopoldiny stal Alexandr Antonín Ignác Schambský, který užíval členskou přezdívku Areus (Rozsivalová, 1981: 58). První, kdo má členství uvedeno u svého jména v kalendářích, byl však až Jan František Löw z Erlsfeldu, jenž do společnosti vstoupil v roce 1717 a užíval přezdívky Acron. Dále byl členem také Jan Maximilián Payther, který je coby člen společnosti v kalendářích veden od roku 1733 a užíval přezdívky Acron II. (Rozsivalová, 1981: 59). Rozsivalová o Paytherovi napsala, že měl napjaté vztahy s fakultou, roku 1737 rezignoval na praxi, ale prováděl ji neoficiálně dál, což by odpovídalo skutečnosti, že jej v kalendářích nacházíme v letech 1721–1737 (Rozsivalová, 1981: 60). Bohužel není jasné, z jakého zdroje tuto informaci Eva Rozsivalová získala. Pokud je to pravda, pak absence Paythera v kalendářích potvrzuje, že zde nacházíme pouze lékaře, kteří provozovali praxi oficiálně, a za druhé, že by mohli existovat i lékaři působící mimo struktury fakulty.

O Johannu Jacobu Geelhausenovi (1692–1737), který se podle Rozsivalové stal členem Leopoldiny rok před smrtí s přezdívkou Glauco II. (Rozsivalová, 1981: 61), tuto skutečnost kalendáře nezmiňují, ale zato v nich najdeme informaci, že byl členem *Ord[inis] et Soc[ietatis] Regiae Scientiarum Borussiae*, což je *Königlich Preußische Sozietät der Wissenschaften*, jak se před rokem 1741 jmenovala dnešní *Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften*. Na tuto skutečnost upozornili také Nesměrák a Chalupa, neboť je zaznamenána na Geelhausenově portrétu ve sbírkách 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy (Nesměřák – Chalupa,

2021: 198). Portrét nám též o Geelhausenovi prozrazuje, že byl spolupracovníkem norimberského časopisu *Commercium litterarium technico-physico-medicinarum*. Po Geelhausenovi na redakci časopisu spolupracoval od roku 1740 také profesor a osobní lékař císaře Jan Ignác Mayer (o šest let později ověnčený přídomek z Mayersbachu) (1693–1757).

Naopak souhlasí Rozsivalové informace o tom, že členem Leopoldiny byl též pozdější přísežný fyzik Menšího Města pražského a děkan lékařské fakulty Jan Josef Jindřich Bauer (1719–1802), podle kalendářů byl členem již krátce po promoci v roce 1754 (Rozsivalová, 1981: 61). Rozsivalová také zaznamenala, že jiný významný člen pražské lékařské obce, profesor Jan Josef Antonín Scrinici (1697–1773) byl členem *Accademia degli Agiatti* sídlící v italském Roveretu (Rozsivalová, 1981: 62).^[12] I tento záznam potvrzují kalendáře a dodávají, že členem byl od roku 1757 pod přezdívkou Quimondo.

V kalendářích se navíc dozvíme, že profesor Jan Křtitel Boháč (1724–1768) byl členem Císařské a královské vlastenecké hospodářské společnosti v Čechách (*Gesellschaft des Ackerbaues und freyen Künste im Konigreiche Böhmeim*) a též „Florentynské Accademiae Spolu-Aud“, čímž se patrně myslí *Accademia di belle arti di Firenze*, jejíž historie sahá až do 14. století. Vlastenecká hospodářská společnost měla ve svých řadách též Josefa Antonína Vojtěcha Scottiho (po roce 1755), profesora Josefa Bohumíra Mikana (od 1778) a profesora Jana Josefa Zauschnera (od 1778).

Franz Karl Hopfenstock byl od roku 1776 uváděn v kalendářích coby člen *Société royale des sciences de Montpellier* založené v roce 1706.^[13] Johannes Mayer, snad syn Mořice Mayera a vnuk Jana Ignáce Mayera z Mayersbachu, který v seznámech figuroval od roku 1775, se již o tři roky později pyšnil titulem dvorního rady polského krále (ovšem se sídlem na Menším Městě pražském), v roce 1779 byl také veden jako člen zmíněné C. k. vlastenecké hospodářské společnosti v Čechách a konečně i „*Churpfälzische Gesellschaft*“, což je zřejmě odkaz na *Churpfälzische Physikalisch-Ökonomische Gesellschaft*, založenou v roce 1769.^[14]

Do odlišné kategorie patří členství v rodící se osvícenské byrokracii. Vilém MacNeven O’Kelly ab Aughrim byl členem „vejnosi univerzitní komise“ (od roku 1752) a členem sanitární komise (od roku 1754). Na fungování první zmíněné instituce se podílel od roku 1752 též František Ferdinand Kirchmayer (od roku 1753 s přídomek z Reichwitz), který později působil jako přísežný fyzik Nového Města pražského a děkan fakulty.

[12] Tato společnost založená v roce 1750 existuje dodnes, jak je vidno z jejich webových stránek www.agiati.org.

[13] Hopfenstock měl také od roku 1778 unikátní titul „vojenský fyzik“ a pak „štabní fyzik“.

[14] K tomu viz projekt *De societatis litterariis* (Editio II), který je dostupný online zde: <https://www.scholarly-societies.org/history/1769chpoeg.html> (4. 9. 2025).

Některým českým lékařům se dostalo vysokého vyznamenání ve formě funkce císařského dvorského či tělesného lékaře. Císařským dvorským lékařem byl Jan Antonín Cassinis de Bugella (1645–1716), který byl v této funkci doložen od roku 1703. Dvorským lékařem polského krále a saského kurfiřta byl od roku 1752 Josef Vignet. Císařským tělesným lékařem bylo více osob: Moravan Jan Ferdinand Hertodt z Todtenfeldu (nejpozději od roku 1706), jeden ze dvou pražských profesorů irského původu Jakub Smith z Balroe (1698–1744) od roku 1733, Jan Ignác Mayer z Mayersbachu (1693–1757) od roku 1746 a, jak jsem výše uvedl, jeho pravděpodobný potomek Johannes Mayer byl osobním lékařem polského krále. Významní představitelé české lékařské obce mohli být oceněni tituly císařských radů jako prof. Leonard Ferdinand Meisner z Löwenberku (od r. 1731) a Jakub Smith z Balroe (od r. 1735).

Setkáváme se též s císařem udělovaným titulem hraběte Lateránského paláce (*sacri Lateranensis palatii aulaeque caesareae comes*), který ovšem v této době již valně ztratil na hodnotě, což by vysvětlovalo, proč jej najdeme vedle pražských lékařů dokonce i u některých venkovských. V Praze tímto titulem vynikal nejpozději od roku 1701 profesor Jan František Löw z Erlsfeldu, v témže roce měl profesor Jan Kašpar Hynek Voigt titul hraběte Lateránského paláce a rytíře Řádu zlatého kříže se zlatou ostruhou, což byl titul udělovaný v podstatě jako vyznamenání a později již jen za finanční úplatu Svatým stolcem. Profesor Josef Vojtěch Scotti byl veden jako hrabě Lateránského paláce od roku 1752; o dvacet let později byl profesor Jan Josef Antonín Scrinici opět palatinem i rytířem Zlatého kříže se zlatou ostruhou. Mimo Prahu pak byl titulem palatina ověnčen Hynek František Tappenier, přísežný fyzik kraje žateckého sídlící v Kadani od roku 1746, Hynek Hartl z Českých Budějovic od roku 1748 a konečně František Aloysius Magg/Mak/Mack z Máje, lichtenštejnský lékař z Telče od roku 1773. Zcela výjimečně byl Petr Pavel Helfer z Helfentrey zároveň praktikem i primátorem ve městě Plzni (1750).

Posledním tématem, jemuž se zde budu věnovat, se v jistém smyslu vracím zpět k historické demografii. V kalendářích sice nikdy nefigurovaly porodní báby, ačkoli patřily ke zkoušeným profesím stejně jako chirurgové či lékárníci, ale můžeme zde naopak pozorovat pronikání mužského elementu do této profese. Prvním příkladem se stal doktor medicíny Ignatz Johann Ruth, který byl od roku 1759 veden jako magistr porodnictví (*artis obstetriciae magister*) a učitel na Karlo-Ferdinandově univerzitě. Další lékař s tímto titulem byl od roku 1776 výše zmíněný Franz Karl Hopfenstock, který v této funkci působil paralelně s Ruthem.

Významnější však je, že když se v roce 1779 do kalendářů vrátily seznamy krajských chirurgů, řada z nich měla u svého jména poznámku, že jsou *artis obstetriciae magister* svého kraje, z čehož lze odvodit, že poskytovali školení porodním bábám v regionu. Zde máme tedy terminus *ante quem* pro systematické rozšíření porodnické role mezi mužskými odborníky, což je dříve, než uváděla

dosavadní literatura, která se soustředila většinou na zřizování porodnic ve velkých městech monarchie (Černý – Svobodný, 2023: 189). Ostatně, rozšíření porodnických kompetencí mezi krajskými chirurgy dává smysl, protože do vydání studijního řádu z roku 1804 to byli právě oni, kdo za výuku porodních bab odpovídali (Černý – Svobodný, 2023: 227–228).

Závěr

Nové titulární kalendáře jsou zajímavým a v dějinách medicíny dosud nevyužitým zdrojem informací o podobě českého lékařského stavu v 18. století. Jedná se o pramen zachovalý v téměř neporušené řadě, který od roku 1706 do roku 1787 zaznamenává akademické hodnostáře a přísežné krajské fyziky a od roku 1721 do roku 1787 dokonce všechny lékaře v Čechách.

Rozborem jeho obsahu lze doložit, že počty lékařů v království vzrostly za sledované období asi čtyřikrát, ale že jejich geografická distribuce byla po většinu období velmi silně zatížená ve prospěch Prahy. To platí zejména pro první polovinu století, kdy mimo pražské trojměstí působili téměř výhradně přísežní krajští fyzici. Rekonstrukce struktury a obsazení fyzikátů je také jedním z důležitých zjištění této studie.

Teprve od padesátých let 18. století začal růst počet lékařů, kteří se usidlovali mimo metropoli a nebyli přitom krajskými fyziky. Jejich geografická distribuce nám umožňuje poskytnout také odpověď na otázku financování anachronicky řečeno „českého zdravotnictví“. Pozorujeme totiž, že se lékařské praxe mimo pražské trojměstí a mimo krajské fyzikáty otevíraly nejen ve velkých městech a v městech lázeňských, ale vidíme také působení v menších lokacích, kde se lékaři usazovali prokazatelně díky patronátu světských či církevních vrchností.

Kalendáře také umožnily zjistit, kteří lékaři působili v různých vědeckých společnostech či redakcích odborných časopisů. Zde se podařilo rozšířit výzkum, který již v 80. letech 20. století provedla E. Rozsivalová. Na závěr studie bylo možno ukázat, že již v 18. století se měnilo postavení mužů v oblasti porodnictví. Kalendáře totiž dokládají šíření krajských chirurgů s titulem magistra porodnictví nejpozději v osmdesátých letech 18. století.

References

Primary sources

Poznámka k pravopisu citací pramenů: u pramenů používám v tomto seznamu transliteraci převzatou z databáze starých tisků Národní knihovny. V textu však z praktických důvodů přepisují názvy pramenů moderním způsobem, protože to činí článek čitelnější.

- Crügnier, Michael. 1678. *Ročnj Kalendář Hospodářský a Kancellářský, ku Potřebě Pánům, Hegtmanům, Auředlnjkům, Kupcům, Prokurátorům, Pjsařům, Ržemeslnjkům, a Lidem mnohým, Obchody gak o Domě, tak přes Pole, wsseligaké wedaucým / Na Horyzont Český, Uherský, Morawský a Slezský z prawého bedliwého Astronomicckého Gruntu, Sewssý pilnosti sepsaný a wydaný, Od Michala Krygenera Filozoffie a Medycyny Doktora Chymického, [et]c. Na Léto Páně po Přestupném Třetj: M. DC. LXXIX. S přidánjm některých platných Reguly, k zachowánj dobrého Zdrawj.* Praha – Litomyšl: u Jana Arnolda z Dobroslavína.
- Čadecký z Chotěšova, František. 1713. *Neuer Brünnner und TITULAR-Calender: Der im Marggraffthumb Mähren befindlichen, so wohl Geist- als weltlichen Respectivè Hoch- und Niederen-Dicasterien und Stellen.* Brno: bey dem Swobodischen Erben durch Carl Gotz Factorem.
- Edlen von Schönfeld, Johann Nep. Ferdinand. 1784 – 1787. *Kaiserlich königlicher Titular- und Familienkalender des Königreichs Böhmen.* Praha: bey Johann Ferdinand Edlen v. Schönfeld.
- Edlen von Schönfeld, Johann Nep. Ferdinand. 1788–1841. *Schematismus für das Königreich Böhheim.* Praha: in der von Schönfeldschen Handlung.
- Elsenwanger, Anton. 1770–1782. *Neuer Titular= und Wirtschafts= Kalender auf das gemeine Jahr 1771.* Praha: verlegt Anton Elsenwanger, gedruckt bey Fitzky= und Hladkyschen Erben.
- Grünwald, Petr. 1701–1710. *Neuer Hauß- und Cantzeley CALENDER Mit beygelegter Astronomis. Practica : Zu Ehren deß H. Wenceslai Fürsten, Martyrer und Patrons deß Königreich Böhheim / Geschrieben Durch Petrum Grünwald, [et]c. Auffß 1702ste Jahr, Welches ein gemeines Jahr ist.* Praha: im grossen Collegio Carolino bey Georg Labaun.
- Grünwald, Petr. 1696–1701. *Nowý Hospodářský a Kancellářský Kalendarž, S připogenau Hwězdář: Prakykau, Ke Cti S° Wáclawa Knjžete, Mučedlnika a Patrona Králowstwj Českého / Sepsaný Od Petra z Grynwaldu [et]c. K Létu Páně 1697. Genž gest Rok obyčegný.* Praha: w Welké Karlowé Kolegi v Giřjho Labauna.
- Grünwald, Petr. 1702–1710. *Nowý Tytulárnj Kalendarž, Ke Cti S° Wáclawa Knjžete, Mučedlnjka, a Patrona Králowstwj Českého / Sepsaný od Petra z Grynwaldu, [et]c. K Létu Páně 1703.* Praha: w Welké Karlowé Kolegi v Giřjho Labauna.
- John, Johann Dionis. 1790. *Lexikon der K. K. Medizinalgeseze 2.* Praha: bei Johann Gottfried Calve.
- John, Johann Dionis. 1798. *Lexikon der K. K. Medizinalgeseze 6.* Praha: bei Johann Gottfried Calve.

- Novák, Jan František. 1716–1770. *Neuer Titular=Calender, zu Ehren deß h. Wenceslai Fürsten, Martyrer, und Patrons deß Königreichs Böhmeim / Beschrieben durch Christian Joachim von Chotieschau, [et]c auff das 1717. Jahr, welches ein gemeines Jahr ist.* Praha: in grossen Coll. Carol. bey Georg Labaun (od roku 1756 pouze německy).
- Novák, Jan František. 1711–1755. *Nowý Tytulárnj Kalendarž, Ke Cti S^o Wáclawa Knjžete, Mučedlnjka, a Patrona Králowstwj Českého / Sepsaný od Krystyána Joachyma z Cho-těssowa. K Létu Páně 1712. Genž gest Rok přestupný a hrudný.* Praha: w welké Karlowé Kolegi v Giřjho Labauna.

Secondary sources

- Bosáková, Z. 2015. *České knižní kalendáře 19. století.* Brno: Moravská zemská knihovna v Brně.
- Černý, J. 1995. *K počátkům tisku znojemského kalendáře.* In *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: sborník z 6. odborné konference Olomouc, 8.–9. října 1996*, 55–61, Brno: Sdružení knihoven České republiky 1997.
- Černý, J. 1998a. *Krakovské kalendáře na Moravě v 16.–18. století. Knihy a dějiny* 5 (1–2), 42–69.
- Černý, J. 1998b. *Znojemské kalendáře dvou století. (Soupis kalendářů vydávaných ve Znojmě v letech 1711–1990). Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě*, 12 (1997), 22–54.
- Černý, K. – Divišová, B. 2023. *Mezi Markem Marci a Löwem z Erlsfeldu: myšlení a výuka na pražské lékařské fakultě v době barokní.* Praha: Karolinum.
- Černý, K. – Svobodný, P. (eds.). 2023. *Lékařství. Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada.* Praha – Litomyšl: Paseka.
- Đurčanský, M. 2018. *Die in Prag um 1700 gedruckten Kalender in den Beständen des Archivs der Karls-Universität Prag und ihre Nutzer.* In *Herbst, K.-D. – Greling, W. (eds.), Schreibkalender und ihre Autoren aus Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)*, 251–265, Bremen: edition lumière.
- Herbst, K.-D. 2020. *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher* 1–4. Jena: Verlag HKD.
- Hlaváčková, L. – Svobodný, P. (eds.). 1988–1993. *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939*, díl 1–2, Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Hlaváčková, L. – Svobodný, P. 1993. *Dějiny pražských lékařských fakult 1348–1990*, Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Hlaváčková, L. – Svobodný, P. – Bříza, J. 2011. *Dějiny Všeobecné nemocnice v Praze 1790–1990.* Praha: Všeobecná fakultní nemocnice.
- Hledíková, Z. – Janák, J. – Dobeš, J. 2005. *Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnost.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kubiček, J. – Vaněk, V. 2024. *Kalendáře v českých zemích 1801–1945.* Brno: Moravská zemská knihovna.
- Kučera, K. – Truc, M. (eds.). 1968. *Matricula facultatis medicinae Pragensis 1675–1783, Monumenta historica Universitatis Carolinae Pragensis* 1. Praha: Universita Karlova.
- Nesměrák, K. – Chalupa, R. 2021. „Macte animo chymice!“, jásej z celé duše, chemiku! – Život a dílo profesora Johanna Jakoba Geelhausena (1692–1738), příspěvek k chemické historii Univerzity Karlovy. *Chemické listy*, 115, 195–204.

- Rozsivalová, E. 1981. Doktoři a profesori pražské lékařské fakulty a jejich vztahy k Leopoldinsko-Karolinské akademii do konce 18. století. *Acta Universitatis Pragensis – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 21 (1), 53–65.
- Schmid, L. 1968. *Irští lékaři v Čechách*. Praha: Univerzita Karlova.
- Sinkulová, L. 1959. *Stát, lékaři a zdraví lidu: Z historie zdravotní služby v českých zemích*. Praha: SZdN.
- Smolka, J. 2005. *Martin Horký a jeho kalendáře. Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků*, 18, (2003–2004), 145–163.
- Svobodný, P. – Hlaváčková, L. 2004. *Dějiny lékařství v Českých zemích*. Praha: Triton.
- Svobodný, P. – Hlaváčková, L. 1999. *Pražské špitály a nemocnice*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Tinková, D. 2010. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo.
- Tinková, D. 2012. *Zákeřná mefitis: zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*. Praha: Argo.
- Tomíček, D. 2009. *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně v Ústí nad Labem*.
- Žytek, J. 2022. *Iatromathematika v raně novověkém lékařském diskursu: české země do r. 1620*. Disertační práce Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK. Praha.
- Accademia Roveretana degli Agiati di Scienze, Lettere ed Arti:
https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000593421&local_base=AUT
(29. 8. 2025).
- Databáze národních autorit NK ČR, Novák, Jan František:
https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000593421&local_base=AUT
(29. 8. 2025).
- Databáze národních autorit NK ČR, Eisenwanger, Antonín:
https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000501194&local_base=AUT
(29. 8. 2025).
- Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher von 1550 bis 1750, Herbst, Klaus-Dieter:
<https://www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=startseite>
(29. 8. 2025).
- De societibus litterariis. Editio II:
<https://www.scholarly-societies.org/history/1769chpoeg.html> (29. 8. 2025).

PŘÍLOHA 1. PŘEHLED PŘÍSEŽNÝCH KRAJSKÝCH FYZIKŮ A PŘÍSEŽNÝCH
CHIRURGŮ OD ROKU 1706
APPENDIX 1. OVERVIEW OF SWORN REGIONAL PHYSICISTS AND SWORN
SURGEONS SINCE 1706

Záznamy o přísežných fyzicích mají hiatus v letech 1742–1745 včetně, což je zřejmě důsledek okupace Prahy vojsky Karla Albrechta v letech 1741–1742, kdy lze předpokládat velkou nejistotu ve věci obsazení zemských úřadů. Období jsem tedy označil lomítkem, takže záznam v Bechyňském kraji mezi Janem Benediktem Kopeckým (1740–1741/1744) a Hynkem Lintzem (1742/1745–1747) znamená, že Kopecký byl přísežným fyzikem ještě v roce 1741 a přestal jím být nejpozději v roce 1744, zatímco jeho nástupce mohl nastoupit nejdříve v roce 1742 a zcela jistě byl fyzikem od roku 1745.

Nejmladší svazek kalendáře, který jsem měl k dispozici, byl vydán 1787, pokud tedy v seznamu najdeme interval končící pomlčkou (1779–), znamená to, že dotyčný se v seznamech vyskytuje až do roku 1787 včetně a mohl působit i déle.

Záznamy o přísežných chirurzích začínají stejně jako u přísežných fyziků v roce 1706, ale mají hiatus od roku 1729 do roku 1747, pak se ještě objevují v letech 1748 a 1749, ale již pouze pro pražské trojměstí. Znovu se objevily pro všechny kraje v období 1778–1787. Chirurgové, kteří mají uvedeno u jména „artis obstetriciae magister“, byli porodníci.

Kraje jsou řazeny tak, že začínají Prahou a pak jsou podle abecedy s výjimkou kraje Jihlavského, který patří na Moravu a je zařazen až na konci.

Osoby na stejné řádce působily paralelně.

Staré Město pražské

Fyzik

Václav Hynek Pavlovský (1706–1716)

Samuel Globic z Bučina (1717–1739)

neobsazen 1740

Hynek Antonín Beer (1741–1778)

Ignatz/Franz Radnitzky/Radnitz (1779–)

Chirurg

Pavel Freysslleben (1706–1707)

Jan Jakub Schultzbreth (1708–1709)

Jan Adam Riedl (1710–1728) a zároveň zde později byl

Jan Karel Novácus, staroměstský regimentní chirurg (od 1722 do 1726)

Jan Jiří Keller, Staré Město pražské (1728)

Arnold Josef Schüssmuth (1748–1749)

Lorenz Gasteyer (1778–1784), artis obstetriciae magister
Wenzel Grütz Müller/Grüssmüller/Griessmüller (1785–)

Nové Město pražské

Fyzik

Adam Augustýn Jeckl (1706–1727)

Karel Knypanďl^[15] (1728–1738)

Antonín Václav Rings (1739–1745)

František Ferdinand Kirchmayer de Raichwitz (1746–1764)

neobsazen 1765

Franz Dutoy (1766–1784)

Joseph/Johann Caspar Stiastry (1783/1784–)

Chirurg

Jan Wilhelmi (1706–1709)

Reinhard Leisten (1710–1721)

Šebestian Oechy (1722–1749), Martin Leopold Lachartsch/Lachatsch, přísežný
zemský chirurg a vizitátor král. Nového Města pražského (od 1723–1728)

Josef Antonín Glatz (1748–1749)

Wenzel Grütz Müller/Grüssmüller/Griessmüller (1778–1784), Franz Hopfen-
stock (1778–1782/1783)

Joseph Hopfenstock (1785–)

Anton Hartl (1785–), artis obstetriciae magister

Menší Město pražské

Fyzik

Leonard Ferdinand Meissner z Löwenburku (1706–1716)

František Hossauer (1717–1728)

Antonín František Groner (1729–1751)

Josef Vignet (1752–1780)

Jan Josef Jindřich Bauer (1779–1780 jako zastupující, 1781–)

Chirurg

Jan Jiří Scharicht (1706–1710)

Jan Jakub Schurzbreth/Schussbreth (1711–1714)

[15] Pravděpodobně, v textu totiž není explicitně uvedeno, že je přísežným fyzikem Nového Města. Bydlel na Starém Městě, ale protože je v textu zařazen hned za přísežným fyzikem Starého Města a jiný přísežný fyzik pro Nové Město zde uveden není (následuje malostranský fyzik), lze usuzovat, že to je pouze neúplný záznam.

neobsazen (1715–1716)

Jan Karel Novacius (1717–1721), v roce 1721 je veden jako regimentální chirurg
Starého Města pražského

Reinhard Leisten (1722–1749)

Andreas Scheerer/Scherer (1778–), artis obstetriciae magister

Židovské město

Fyzik

Jonas Jeiteles (1786–)

Chirurg

Mathias Wolfram/Wolfram (1778–)

Bechyňský kraj (roku 1751 rozdělen na kraj Tábořský a kraj Budějovický)

Fyzik

Josef Mitssky (1717–1739)

Jan Benedikt Kopecký (1740–1741/1744)

Hynek Lintz (1742/1745–1747)

Ferdinand Benedikt Čermák (1747–1758)

neobsazen 1759

Johann Grasel/Krassel (1760–1767)

neobsazen (1768–1770)

Johann Ignatz Putz (1771–1784), v roce 1784 je uváděn jako emeritní fyzik
kraje tábořského v Jindřichově Hradci

Wenzel Neumann (1783/1784–1785), v roce 1785 je uváděn jako „zastupující
fyzik v Táboře“

neobsazen (1786–)

Chirurg

Karel Josef Málek (1706–1721)

Michal Josef Werner (1722–1728)

Joseph Schuppik/Tschuppik/Schuppich, artis obstetriciae magister (1778–)

Berounský kraj (vznikl 1714 spojením Podbrdského a Vltavského kraje)

Fyzik

původně neobsazen

Ondřej Josef Wasserman (od 1733–1737)

neobsazen (1738–1739)

Josef Arnošt Cassinis de Bugella (1740–1756)
neobsazen (1757)
Josef Tiller (1758–1761)
Johann Ignatz Putz (1762–1770)
Johann Fischer (1771–1776)
Franz Joseph Krauss (1777–) v roce 1785 je uváděn se sídlem v Příbrami

Chirurg

František Michal Koncha (1721–1728)
Philipp Proskowsky (1779–1782/1783), Johann Proskowsky (1781–)

Boleslavský kraj

Fyzik

Josef Pavel Redlich (1706–1715)
Karel Knypanndl (1716–1727)
Jan Tomáš Werdbeck (1728–1730)
Jan Antonín Skryncy (1731–1738)
Hynek Antonín Beer (1739–1740)
Václav Paschal (1741–1741/1744)
Xaverius Eugenius Roler (1742/1745–1751)
František Josef Syndlmayer/Schindlmayer^[16] (1752–1784)
neobsazen (1785–1786)
Johann Baptista Ebenhöch (1787–)

Chirurg

Bernard Veltrubský (1706–1718)
Josef Böhm (1719–1728)
Karl Böhm, artis obstetriciae magister (1778–)

Budějovický kraj (až od roku 1751)

Fyzik

Emanuel Pachman (1776–1777)
Franz/Joseph Firbas (1778–1784)
Johann Baptista Ebenhöch (1785–1786)
neobsazen (1787)

Chirurg

Joseph Fischer, artis obstetriciae magister (1778–)

[16] Syndlmayer je uváděn v pozdějších letech jako „doktor medicíny a chirurgie“.

Bydžovský kraj (vznikl v roce 1751)

Fyzik

Johann Dewnag/Deuang/Devangg (1776–) v roce 1787 je uváděn se sídlem v Bydžově

Chirurg

Johann Werner, artis ostetriciae magister (1778–)

Čáslavský kraj

Fyzik

Jan Adam Veit (1715–1726)

Jan Logdman z Auen (1727–1764)

neobsazen 1765

Emanuel Pachmann (1766)

Franz Müller (1767–1773)

Adam Steinreiter (1774–) v roce 1785 je uváděn se sídlem v Čáslavi

Chirurg

Jan Rudolf Doubrava (1715–1725)

Tomáš Václav Martinelli (1726–1728)

Jakob/Franz Rössler, artis obstetriciae magister (1778–)

Chrudimský kraj

Fyzik

Václav Petržilka (1731–1749)

Jan Josef Petržilka (1750–1761)

neobsazen (1762–1764)

Fidelis Kramer (1765)

Caspar Iancko/Janko (1766–1784)

neobsazen 1785–1787

Chirurg

Václav Hýnek Jabloňský (1727–1728)

Martin Dewoty, artis obstetriciae magister (1778–)

Klatovský kraj (až od roku 1751)

Fyzik

Johann Grill (1776–1777)

Joseph Pratz (1778–1782/1783)

Mathias Sykora/Sikora (1783/1784–1786), v roce 1785 je uváděn se sídlem v Klatovech

Jacob Lettl (1787–)

Chirurg

Wenzel Hellminger, artis obstetriciae magister (1778–)

Kouřimský kraj

Fyzik

Antonín Václav Rings (1737–1738)

neobsazen (1739–1740)

Ferdinand Benedikt Čermák (1741–1746)

Jan Benedikt Kopečský/Kopecký (1747–1767)

neobsazen (1768–1770)

Gelbich von Ostrich (1771–1782/1783)

Franz Xav. Trzebitzky/v. Trzebitzky (1783/1784–), v roce 1785 je uváděn se sídlem v Kolíně

Chirurg

Bernhard Oliwa/Olyva, artis obstetriciae magister (1778–)

Královéhradecký kraj

Fyzik

Melichar Václav Logdman de Aven (1706–1719)

Ferdinand Josef Částka (1720–1740)

Jan Bohumil Waibl (1741–1745)

Ignác Částka ze Sternsteinu (1746–1753)

Karel Jan Paškál (1755–1756)

Karel Johann Nep. Schlemmer (1757–1771)

Oberleitner^[17] (1772–1775)

neobsazen 1776

Johann/Franz Fischer (1777–) v roce 1785 uváděn se sídlem v Hradci Králové

[17] Křestní jméno neuvedeno.

Chirurg

František Arnošt Pichler (1706–1719)

Jan Jiří František König (1720–1725)

neobsazen (1726–1727)

Martin Šimon Josef Kormout (1728)

Wenzel Hofmann (1778–1782/1783)

Franz Wiersching, artis obstetriciae magister (1783/1784–)

Litoměřický kraj

Fyzik

Jan Matouš Olben (1706–1713)

František Ignác Biner (1714–1741/1744)

Vilím/Wilhelm Pache (1742/1745)

Antonín Filip Jan Král (1746–1753)

neobsazen (1754–1758)

Jacob O'Reilly (1759–1764) odešel do kraje žateckého

Eugenius Ihl (1765–1777) přišel z kraje žateckého

Johann Grill (1778–1784)

neobsazen (1785–)

Chirurg

Jan Jiří Antonín Schmiedt (1726–1728) a zároveň Hynek Wolf, měšťtínín král.
města Litoměřice a přísežný zemský chirurg incorporirovaný litom. kraje
(1725–1728)

Joseph Hackenschmied, artis obstetriciae magister (1778–)

Loketský kraj (od roku 1714 „v kraji Žateckém inkorporirovaný“ a později loketská část Žateckého kraje, od roku 1751 opět samostatný)

Fyzik

Kristián Hillinger (1706–1715)

Ferdinand Hillinger (1716–1752)

neobsazen (1753–1765)

Franz Mitterbacher (1765–), v roce 1785 uváděn se sídlem v Karlových Varech

Chirurg

Jan Jiří Bachmann (1706–1718)

Jan Massony (1719–1728)

Karl Bahr, artis obstetriciae magister (1778–)

Plzeňský kraj

Fyzik

Jindřich Josef Helfer (1706–1734)
Jan Jindřich Geelhausen (od 1735–1758)
Bernard Brasch/Prasch (1759–1765)
Anton Klein (1766–1784)
neobsazen (1785–)

Chirurg

Václav Kriegelstein (1706–1712)
Zykmund Summer/Suminer (1717–1725)
Václav Vojtěch Lautner (1726–1728)
Hermann Richter, artis obstetriciae magister (1778–)

Prácheňský kraj

Fyzik

Jan Benedikt Kopecký (1732–1739)
Antonín Jan Brodwolf (1740–1741/1744)
Václav Alexius Buta (1742/1745–1765)
neobsazen 1766
Gelbich von Ostrich (1767–1770)
Franz Firbas (1771–1777)
Emanuel Pachman (1778–), v roce 1785 je uváděn se sídlem v Písku

Chirurg

František Antonín Schmid (1728)
Caesar Drouit/Dronit (1778–)

Rakovnický kraj (označení spojeného Slánského a Rakovnického kraje)^[18]

Fyzik

Jan Logdman z Auen (1723–1726)
Jan Tomáš Werdbek (1727)
Jan Antonín Skrincy (1728–1730)
Josef Biener (1731–1739)
Václav Paschal (1740)
Vilím/Wilhelm Pache (1741/1744)
Antonín Kraus (1742/1745–1757)

[18] Kraj poprvé zmíněn v roce 1722, kdy je uveden pouze chirurg.

neobsazen 1758

Jan Nep. Tichý (1759–1763)

Johann Ignatz Putz (1764)

Emmanuel Pachman (1765)

neobsazen (1766–1770)

Oberleitner (1771–1771)

Bonaventura Heinricus Kerem/Kherem/Kherer (1772–1777)

Johann Letter/Lettl (1778–1786), v roce 1785 je uváděn se sídlem ve Slaném

Wenzel Neumann (1787–)

Chirurg

Jan František Žatecký (1722–1728)

Johann Proskowsky (1779)

neobsazen 1781–1782

Philipp Proskowsky (1783/1784)

neobsazen 1785

Jacob Lettl (1786)

Ignatz Seide, artis obstetriciae magister (1787–)

Slánský kraj (sloučen 1714 s krajem Rakovnickým)

Fyzik

výslovně uváděn jako neobsazený (1706–1709)

Jan Václav Schluderbacher z Grieffensteinu (1710–1715)

Jan Michal Fachner z Fraunsteinu (1716–1721)

Chirurg

Petr Arnošt Gromann (1706–1718)

Michal Josef Werner (1719–1721)

Žatecký kraj (později žatecká část Žateckého kraje a po roce 1751 opět Žatecký kraj)

Fyzik

Jan Jiří Hynek Göttersich z Löwenkronu (1706–1714)

Jan Daniel Ferdinand O'Karin (1715–1721)

Jan Michal Fachner z Fraunsteinu (1722–1730)

Jan Tomáš Werdbek (1731–1739)

Hynek František Tappenier (1740–1757)

neobsazen (1758)

Eugenius Ihl (1759–1764) odešel do kraje litoměřického
Jacob O'Reilly (1765–) v roce 1785 je uváděn v Mostě

Chirurg

Jan Jindřich Antonín Griessel/Güssel (1706–1728)

Michael Hermann (1778–)

Jihlavský kraj na Moravě

Fyzik

Antonín Hynek Weckher (1753–1756)

HOUSEHOLDS IN SLOVAKIA IN THE 1930 CENSUS

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

Abstract: The study presents data on the nature of households and families in Slovakia in the interwar period from a source that is unique in the world. In the 1930 census, a survey of kinship ties to the head of the household were included among the content elements, and persons living in the same flat or house and persons belonging to the same household were strictly distinguished. The aim of the article was to provide not only basic methodological data, but also to characterise the fundamental traits of households in Slovakia on the example of selected results. We focused on the size of the household, the type of household, the presence of children, as well as other relations of the families. The data in question were also analysed with regard to the size groups of municipalities, and an effort was also made to identify any spatial differences.

The results show that Slovak households in the interwar period were characterised by a strong orientation towards the nuclear family model, with more than 87% of all households made up of only one family. In multi-generational households, the families of the household head dominated together with the families of his or her children, while co-habitation with parents or combined forms was marginal. The average household size was 4.4 persons, with the largest households typical for rural areas and the smallest for large cities. Similarly, the average number of children per household showed significant regional and socio-professional differences – households of the heads working in agriculture and mining had the highest number of children, and the lowest values were recorded among civil servants, the military and the freelance professions. Significant differences were also manifested between regions: the highest average number of children was recorded in the districts of northern and north-eastern Slovakia, while below-average values were seen in southern and urban areas. The article overall reveals significant geographical and social patterns in the formation of households in Slovakia and points to the great importance of the census as a source of data for scholarly research on households and families in the period before the Second World War.

Keywords: households, families, Slovakia, size groups of municipalities, districts, 1930 census

Historická demografie, 2025, 49:2, 125–145

DOI: 10.21104/HD.2025.2.02

Contact: doc. RNDr., PhDr. Branislav Šprocha, Ph.D., Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, v.v.i., Šancová 56, 811 05 Bratislava; e-mail: branislav.sprocha@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6197-0519

prof. PhDr. Pavol Tišliar, Ph.D., Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav archeologie a muzeologie, Arna Nováka 1, 620 00 Brno, Česká republika; e-mail: tisliar@phil.muni.cz, ORCID: 0000-0002-0886-7499

Introduction

A population is not only a set of individuals, of individual persons, but is made up of various larger or smaller social collectives (Kučera, 1994: 81). These are set apart on the basis of certain characteristics (e.g., nationality, religious confession) or relationships between persons (family, economic, common housing, etc.). These are groups that have different “durability”, structure, size, social function and degree of organisation (Kučera – Kalibová, 1994: 91). One of the most important such social collectives, particularly for the existence of the human race, its demographic reproduction and thus also for human society itself, is the family. The existence of such a social collective basically follows from the natural way of life of most people. They live most (or possibly all) of their life in the company of other (mostly family-related) persons.

Their existence, however, is not important only for the members themselves; it also has an irreplaceable place for the whole society. They are the environment in which one’s own social life is created, where the socialisation of an individual takes place, as the social collective provides him with protection, material and mental support and emotional fulfilment (Pilinská – Lukáčová – Mészáros – Vaňo, 2005: 5).

Only a relatively few empirical sources of mass data are available in Slovakia for the study of social collectives defined by family ties. This applies in particular to the historical period, when the subjects of various conscriptions, inventories and later modern censuses were mainly persons or groups of persons who lived together in one house (flat), regardless of whether they were relatives or subtenants, or otherwise persons not linked by family ties. Only after the First World War, with the expansion of demographic statistics and also due to practical efforts to identify in more detail the reasons for declining fertility in interwar Czechoslovakia, did issues related to families and households begin to come to the fore (Sekera, 1938: 7*). This was also conditioned by the fact that the new republic absorbed three demographically quite different entities. While the western parts were already characterised by relatively low fertility due to a more advanced phase of transformational changes within the (first) demographic transition (Fialová, 1987: 3–7; Fialová – Pavlík – Vereš, 1990: 89–106), Slovakia (Šprocha – Tišliar, 2010: 103–119; Šprocha – Tišliar, 2016; Vereš, 1983: 202–207; Vereš, 1986: 110–117) and especially Subcarpathian Ruthenia (Šprocha – Tišliar, 2009) were characterised by a later start of conscious regulation of family size and thus higher realised fertility.^[1]

[1] For example, in the interwar period, the total fertility rate in Czechia fell well below the limit of 2 children per woman (essentially the current level), while in Slovakia, women still had more than 3 children on average, and in Subcarpathian Ruthenia, the average was even 4 children.

Even though the first efforts at such a type of survey can be seen in the 1921 census, the lack of financial resources in particular did not allow its practical implementation. Therefore, the first census in which a transition was seen from broader social groups such as residential households to smaller and more detailed collectives such as families was the 1930 census (Kučera – Kalibová, 1994: 91; Sekera, 1938: 7*–8*). This was a unique undertaking at its time that had no parallel worldwide. Nevertheless, it is all but unknown in historical demography in Slovakia and analytically has been little processed (Šprocha – Tišliar, 2012) despite a detailed source publication (Sčítání lidu, 1938) containing various combination classifications. The aim of the article is not a detailed analysis of all possible perspectives that are enabled by the published data from the 1930 census on households and families, nor a detailed interpretation of the obtained results. However, in this initial phase of processing, we are trying to present these data and the methodologically unique census to the wider academic community and, using the example of selected results, identify some basic features of households and families in Slovakia at the beginning of the 1930s.

Methodology for the collection of household data in the 1930 census

The results of our work are based on processed and collectively published data on households and families from the 1930 census in source work *Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 2. Domácnosti a rodiny* [The Population Census in the Czechoslovak Republic of December 1, 1930. Volume IV. Part 2. Households and families]. Therefore, in the following section, we will present in detail the methodology and method of collecting data on households and families in Czechoslovakia in the 1930 census, further the processing of the obtained census material, as well as the content and scope of the published data. Since we are working with a statistical source of a collective nature, we would like to point out to the reader at the outset that in our analysis we are fully dependent on the nature of the published data, the typology of families and households used in the source work from the census, as well as other classifications (e.g. socio-professional classification) that were applied in the 1930 census and the data subsequently processed for them. In addition, our study only presents some selected main findings.

The basic driver for expanding the content of the census to include a new type of social collective was the awareness that members of several families, parts of families or individuals can live together in one flat or house. The potentially large variability of such forms of cohabitation during the life cycle of individual members of a household then significantly distorted the information obtained about households and families.

In the 1930 census, the term *household* meant a group of people who not only lived together in one house or flat but also declared joint management of it. Upon

finding several such collectives in one house or flat, each census commissioner was obligated to clearly separate them with a horizontal line. The household of the property owner was to be listed first on the census sheet, with the name of the owner of the house or flat being the first name recorded. Then, people living and managing in the same household with the head were attributed to him, and their ties to household head were also determined. Only after the exhaustion of all members of the owner's household were other people living in the flat or house, or other households and their members, entered into the census sheet. Families were then constructed on the basis of data so obtained. For the needs of the 1930 census, these were defined as a union of cohabiting and co-managing spouses, a partner and a partner together with their child(ren), if they lived with them in the same household. A household with a single parent with a child or children was also considered a family. As stated by Sekera (Sekera, 1938: 11*), since this definition related to the crucial moment when the census was carried out, this concept did not include family members who had died earlier or lived outside the household for a long time. The census likewise did not allow data on divided families and households to be obtained. These were situations where spouses, partners or parents and children did not live in the same household for a long time. On the other hand, the innovation of the 1930 census also lay in the fact that it enabled the acquisition of information not only about a person physically present at the crucial moment of data collection in the house or flat in question, but also about the persons who actually lived there but who were temporarily outside the household at the time of the census. Those people who lived permanently in a given place were also considered to be such a "resident" population (Sekera, 1938: 11*-12*).

The census sheet was mandatory and authorised exclusively by the owner of the flat or an adult member of his family. If the relevant person was unable or did not know how to fill out the census sheet, he had to wait for the arrival of the census commissioner, who filled it out for him. Overall, the sheet was divided into two parts, A and B. To part A was written all persons who:

- 1) spent the night in a given apartment or house from 1 to 2 December 1930,
- 2) lived in a given flat or house, but spent the crucial moment of the census away from their residence (e.g., at work, at a party, etc.) but did not spend the night anywhere else,
- 3) were travelling and found their first shelter in the given flat.

To part B were written persons who lived in a given flat but who were temporarily away from their municipality of residence at the time of the census.

Those who met the following conditions were then considered temporarily absent persons:

- 1) they were for a short period of time temporarily outside the municipality in which they regularly reside,

- 2) they left the municipality of residence for seasonal work but planned to return here after its completion,
- 3) they regularly travel to another municipality for employment and sleep there, but then return to their home in the municipality of residence after a shorter or longer period.

These persons were to be registered as temporarily absent in the municipality of residence in section B, and in the place where they were at the time of the census as temporarily present persons in section A.

The inventory of persons present on the census sheet had its own specific order. The owner of the flat – the head of the household – was listed first, followed by his wife or partner. Any children were listed below them, arranged by age, with the exception of those who had set up their own separate household in the given flat or house. Next in order were other relatives and in-laws, again excluding those who had set up their own household in the house or flat. The last persons listed were servants or other employees of the head of the household (if they lived with him), then subtenants (regardless of whether they dined in the household) and finally overnight guests. In the next column, the kinship, in-law or other relationship to the head of the household was indicated for each person belonging to the same household (e.g., wife, partner, son, daughter, father, brother, father-in-law, brother-in-law, maid, servant, assistant, apprentice, subtenant, overnight guest, etc.). Further, the “owner of the flat” was to be indicated for the owner of the house or flat. In the case of guests who were visiting the household at the time of the census, this was to be indicated next to the name. If, however, there was any kinship relationship with the head of the household, this was also to be noted. If other households were identified in the flat or house, the relationship to the property owner was also to be stated next to the name of the head of the second and other households. For example, there were combinations such as: “head of the second household, son of the owner of the flat”, “head of the second household, father of the owner of the flat”, “head of the second household in sublet”, etc.. In the case of other people belonging to such an additional household, only the relationship to the head of the household in question was listed.

From the methodological overview above, it is clear that thanks to the set procedure, even those persons in their household and therefore also their family who were not present in the house or flat at the time of the census but had their permanent residence there were also counted. As Sekera adds (Sekera, 1938: 10*), not taking this aspect into account would mean a significant distortion of the characteristics of households and families, since most often it is the household or family head who lives outside of them for work reasons.

The Czechoslovak census of 1930 was in this regard the first and only census in the world at the time that provided such detailed information about households and families. Along with the classic data on the number of heads of households,

their wives, children, relatives and other members, it enabled the creation of a typology of households based on whether they were made up of one or more families, a group of persons outside family ties, or individuals. What's more, the census results also provided a more detailed view of the composition of families (Sekera, 1938: 8*). They were characterised by high quality in terms of completeness. This, according to Sekera, was even higher than in the case of the census of individuals, because it was easier for the individual to be missed on a census than an entire household consisting of several people (Sekera, 1938: 11*). According to Sekera's estimates, the Czechoslovak census of 1930 did not capture at most 3 % of all the potential forms of families (Sekera, 1938: 11*).

The phases of processing and publication of data was also specific. In the first part, summaries of the tracked characteristics for individuals were created. Only then did the processing of data for households and families begin. First, variables from the census that served for their construction were selected. These were then entered into the so-called family sheets and subsequently marked on punched cards. The family sheet itself consisted of 4 parts:

The first contained basic information about the place of the census (district, municipality, census district number, flat number, serial number of the block of flats).

The second part contained data on the household and family, namely the completeness of the family, the makeup of the family, the presence of a related family, the number of household members, the number of children (of whom those born before 1 December 1916 were asked whether they were gainfully employed), the number of other relatives (total, gainfully employed, parents, grandparents), the number of domestic servants, subtenants, boarders and overnight guests.

The third part of the family card contained data on the head of the household (family). Specifically, this was gender, marital status, month and year of birth, month and year of marriage, number of live and stillborn children (for women), level of occupation, standing in occupation, gainful activity for women and whether the person was employed in the public sector.

The fourth and last part presented the sex and month and year of birth of each child in the household.

A household for the purposes of the 1930 census was defined as a group of people who lived and worked together (in the sense of jointly participating in the running of the household). A family was considered as a union of spouses living together, a cohabiting couple, or one or both parents with their child(ren).

Households were divided into three main groups:

- 1) one-person households,
- 2) multiperson households (persons who do not form a family household – there are no direct family ties between them; supplemented by authors),
- 3) family households.

Family households (families) were further divided into the following five subgroups:

- 3a) married couple,
- 3b) married couple with a child (children),
- 3c) cohabiting couple,
- 3d) cohabiting couple with a child (children),
- 3e) lone-parent with a child (children).

Given the methodological concept of household surveying, it was possible to distinguish whether another related family lived in the household (e.g., a married daughter, married son). Within households, some information was also published for individuals or persons forming a separate household, but without a family relationship to the head (owner) of the flat or house.

The results of the 1930 census on households and families were not published until early 1938. Compared to other source works from the census, it was a publication with a small number of pages and a very limited range of combination classifications. This significantly limits analytical possibilities. Moreover, several of these classifications were available only at the level of individual countries (Bohemia, Moravia, Silesia, Slovakia, Subcarpathian Ruthenia). Among the most important ones we can mention:

- 1) population living in private households according to relationship to the head of household and according to the size of the municipality of residence,
- 2) population living in residential institutions (hotels, monasteries, medical institutions, barracks, prisons, etc.) in combination with the size of the municipality and with gender,
- 3) households according to the number of persons the size of the residence,
- 4) households according to the occupation and social affiliation of the head of household in combination with the number of persons,
- 5) households according to the number of employees in personal services and according to the size of the residence,
- 6) households of individuals by gender and marital status,
- 7) households according to their composition, the number of related families residing in them in combination with the size of the residence,
- 8) households with two or more members according to the number of children and parents in combination with the size of the residence,
- 9) households with two or more members by occupation and social affiliation affiliation of the head of household in combination with the total number of children, with the number of children over 14 years of age and children of gainfully employed persons who lived in this household,
- 10) families of heads of households and families of their children who lived in the same household by occupation and social affiliation and number of children of the head of household,

- 11) families of private workers by age, marital status of the head of household in combination with the age of children under 19 years of age who lived in their family,
- 12) population in private dwellings by relationship to the head of household in combination with nationality and sex,
- 13) households by number of boarders, subtenants and overnight guests,
- 14) households by sex, marital status of the head of household in combination with the number of his children and related families living in the same household,
- 15) households by occupation, social affiliation of the head of household in combination with household size, number of children, number of children over 14 years of age and gainfully employed children who lived in the same household,
- 16) households by occupation, social affiliation of the head of the household in combination with the number of relatives and gainfully employed relatives living in the same household,
- 17) families of heads of households and families of their children living in the same household by gender, and marital status of the head of the household in combination with the composition of the family and the number of children of the head of the family,
- 18) families of heads of households and families of their children living in the same household by occupation and social affiliation of the head of the household in combination with the number of children of the head of the family,
- 19) families of private officials and orderlies by age and marital status of the head of the household, in combination with the age of children under 19 who lived in the same family,
- 20) families of workers in private services by age and marital status of the head of the household in combination with the age of children under 19 who lived in the same family.

Some combined classifications for households and families have been published down to the district level:

- 1) population present by type of accommodation and by relationship to the household head,
- 2) households by number of persons and personal service employees living in the household,
- 3) households by type of composition and by number of related families living in the household,
- 4) households by number of children and parents and grandparents of the household head living in the same household.

The greatest analytical possibilities are potentially provided by direct work with census sheets and the construction of households and families in combination with all the variables that were surveyed in the 1930 census. However, this approach is of course currently only possible at the local level thanks to the availability of census sheets by the Slovak National Archive.

Characteristics of households in Slovakia

The dynamics of the number and structure of families and households are the result of the complex effects of several demographic phenomena. The key actor is the frequency and timing of marriages, since these are the factors that play a fundamental role in the formation of marriages and, consequently, families. The rates of divorce and mortality among persons living in a marriage also significantly affect development, impacting the duration and continuity of family cohabitation. The intensity and time dimension of reproduction, which shape the size and composition of family units, are equally important aspects.

Family structures, however, are also shaped by broader cultural and social factors, such as the traditions of cohabitation of several generations of relatives under one roof, the availability of housing and the economic background of households.

When comparing regions, it is further necessary to take into consideration the demographic structure of the population, especially its age composition, since the individual phases of the population's life cycle are closely linked to changes in the typology and composition of families and households. Reflecting these aspects in the analysis and interpretation of empirical data is essential.

In terms of family and reproductive behaviour, in the case of Slovakia, it is first necessary to speak about the relatively low age at which single persons (especially women) enter marriage. It was also shown that life in a married union was an almost universal phenomenon and was experienced by most young people^[2]. A no less important characteristic in the interwar period was also the very low risk of divorce (Majo – Šprocha, 2016: 43–44; Šprocha – Tišliar, 2018: 142–143; Srb, 2002: 14); therefore, the divorce rate played no major role in the formation of so-called single-parent families in the form of a lone parent with a child or children. The birth of children outside marriage similarly played a rather small role in the formation of single-parent families in this period, the share of which remained stable below 10% (Majo – Šprocha, 2016: 73; Šprocha – Tišliar, 2008b: 70–71). In contrast, mortality and the associated higher probability of widowhood at a relatively young age operated as a risk factor due to the generally unfavourable and only slightly changing mortality rates for adult men and women

[2] A rather non-European type of marital behavior was typical for Slovakia (Hajnal, 1965: 103–143; Livi-Bacci, 2003).

(Srb, 2002: 15; Šprocha – Tišliar, 2008c: 95–96). In connection with the size of households and families, fertility was a particularly important factor, as was the birth of higher-order children, since childlessness and single-child families remained relatively low in Slovakia and the two- or three-child family model was only gradually beginning to take hold among cohorts (Šprocha – Šprochová, 2015: 52–54).

The results of the 1930 census overall captured slightly more than 745 thousand households in Slovakia, the vast majority of which (almost 671 thousand, 90%) were family households. Households made up of several individuals outside the family comprised only 4% (29 thousand), and households of individuals accounted for the remaining 6% (45.5 thousand). Focusing especially on families, we see that 775.5 thousand of them were identified in the 1930 census, and the families of the heads of households clearly predominated (670.5 thousand, 86%). The families of the children of the heads of households comprised approximately 13% (99.4 thousand) and the families of the parents of the heads of households accounted for less than 1% (5.6 thousand). From the above overview it is evident that households in Slovakia were most often made up of only members of one family. More than 87% of all identified households were this type of private household. The remaining not quite 13% were households in which, in addition to the main family, other related families lived and managed the household together in one household. Cases in which the kinship family consisted of the families of the children of the head of household (more than 94% of kinship families) effectively predominated. Kinship families of parents were only minimally represented (5%), and kinship families of both the children and parents of the head of household were only marginally represented (1%). If we look at the composition of kinship families, situations when there was only one family (both the kinship family with children and the kinship family of parents) clearly predominated. From the total of 96 thousand kinship families, multi-family cases accounted for only about 8% (8.1 thousand families).

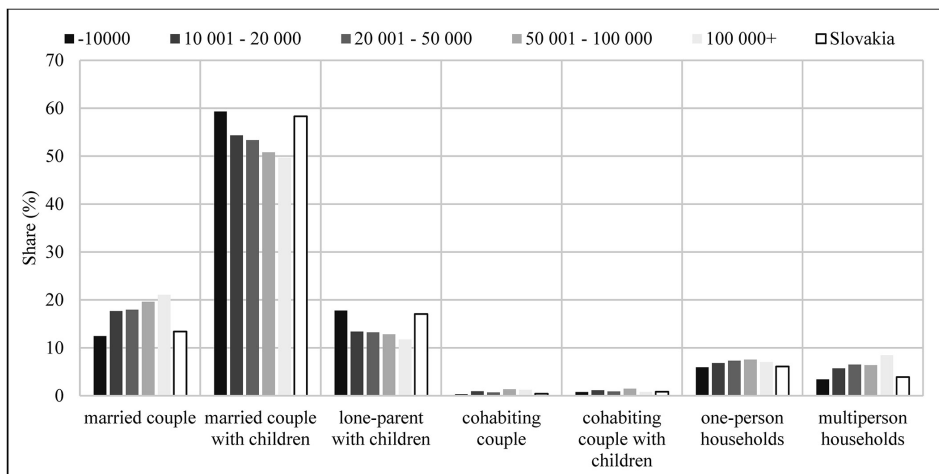
In Slovakia in 1930, in nearly two-thirds of cases the families of household heads were made up of a married couple with children. Approximately 15% were cases where the household consisted of a married couple. Incomplete families in the form of a single parent with children accounted for another about 19%. Situations when the household consisted of a man with a partner or a man with a partner and children were a marginal phenomenon in this period (only slightly more than 1% of all family households; 9.2 thousand).

If we look at the size of the place of residence, certain differences in the composition of households can be observed. Although married couples with children clearly predominated in all size groups, in the largest cities they made up only about half of all households, while in contrast, in settlements with up to 10 thousand inhabitants, they represented almost 60%. On the other hand, the representation of households consisting only of a married couple and households

of several persons outside the household of the household head increased slightly with the size of the settlement. Households consisting of only one person were also somewhat more common in larger cities. In both cases, however, these groups had less than a 10% share, regardless of the size of the place of residence. Cases of cohabitation were even more marginal, since these formed not quite 3% in settlements with 50–100 thousand inhabitants, while in other size groups their share ranged from 1% (municipalities up to 10 thousand inhabitants) to 2% (10–20 thousand and 100 thousand and more inhabitants). Also of interest is the slightly more frequent occurrence of single-parent households with a child in the smallest category of settlements, while with the increasing size of the town their representation among households showed a slightly decreasing tendency.

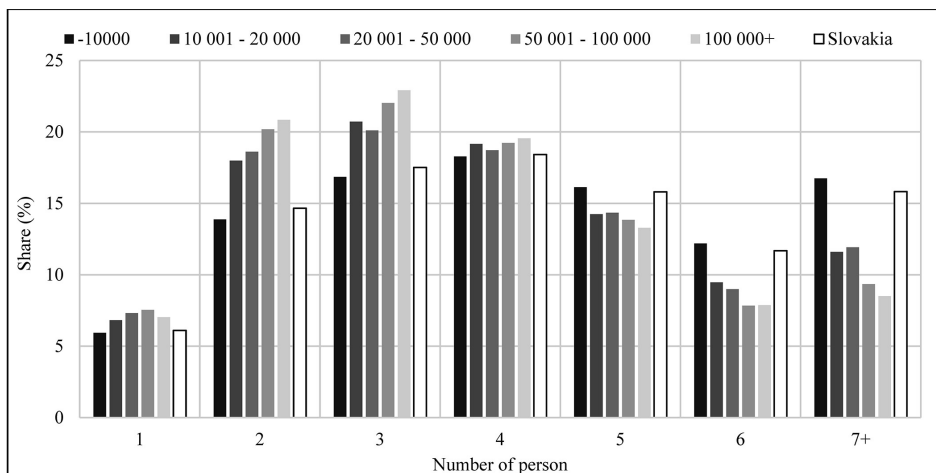
From the viewpoint of number of members, there were roughly 4.4 people per household in Slovakia in 1930. Households with four (18%), three (18%) and five members (16%) were the most common. A similar share (almost 16%) was also seen, however, in the aggregate category of households with seven or more members. The mentioned households of one person had the smallest share (6%).

FIGURE 1. TYPES OF HOUSEHOLDS IN SLOVAKIA BY SIZE GROUPS OF MUNICIPALITIES, 1930 CENSUS

Source: *Sčítání lidu*, 1938: 21*.

FIGURE 2. STRUCTURE OF HOUSEHOLDS IN SLOVAKIA BY NUMBER OF MEMBERS AND SIZE GROUPS OF MUNICIPALITIES, 1930 CENSUS

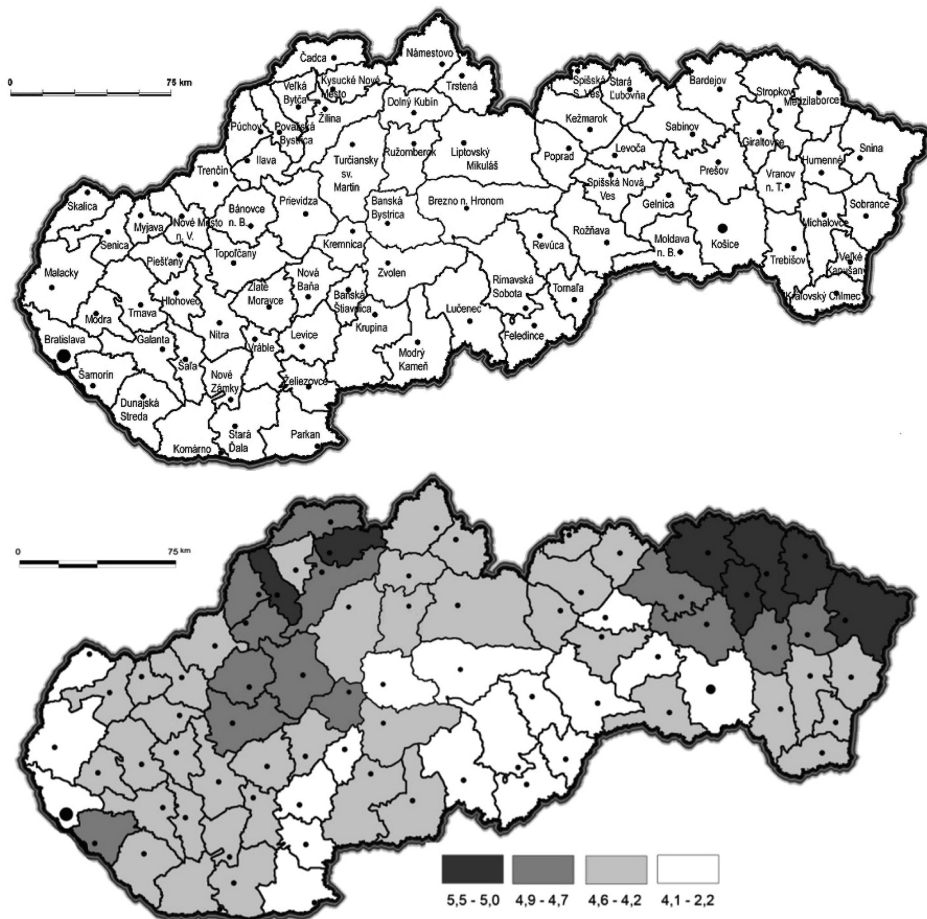
Source: *Sčítání lidu*, 1938, 18*.

The results obtained from the census also indicated certain differences in the size and structure of households by number of members depending on the size of the residence. The largest households (4.5 people) are clearly found in the smallest settlements having up to 10 thousand inhabitants. Then the average number of persons in households decreased slightly with each additional size group. On average, the smallest households (fewer than 3.8 persons) were identified in cities with 100 thousand or more inhabitants. The mentioned differences are associated with the more frequent occurrence of households with two and three members in large and largest cities in Slovakia. In contrast, households with 5 or more members were more often counted in smaller cities and rural settlements (Figure 2), where they made up approximately 45% of all households, while in cities with 100 thousand or more inhabitants this was not even 30%. Only a slightly higher share (31%) could be identified in cities with 50–100 thousand inhabitants.

Within the territorial divisions of Slovakia, the lowest average size of private households was found mainly in the southern part of the country. These regions included, for example, Párkány (today Štúrovo), Želiezovce, Lučenec, Feledince (today Jesenské), Tornaľa or Rožňava, and they were fluidly connected by the districts of Rimavská Sobota and Revúca. A similar trend was also noticeable in the west, where a lower number of persons per household was concentrated in the band from Skalica through Malacky to the rural hinterland of the capital. The exception in central Slovakia was the district of Brezno and in the north-east Levoča. From the viewpoint of average household size, the district of Košice-environs stood out as the smallest.

This indicator was even lower in urban locations, and in some cases the average number of household members fell below four. Such a situation was typical for settlements such as Petržalka, the capital Bratislava, Komárno, Trenčín, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Banská Belá, Zvolen, Lučenec or Košice.

FIGURE 3. AVERAGE NUMBER OF HOUSEHOLD MEMBERS IN THE DISTRICTS OF SLOVAKIA, 1930 CENSUS

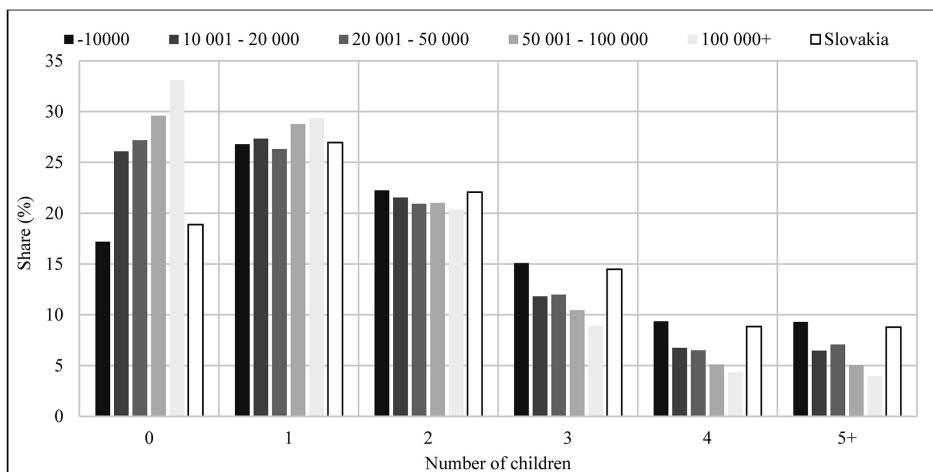
Source: *Sčítání lidu*, 1938: 24–25. Adapted by: P. Tišliar.

The results of the 1930 census confirmed the presence of children in more than 81% of households. Thus, less than one-fifth of all identified households in Slovakia were childless. In terms of internal structure, households with one (27%)

and two children (22%) predominated, and together they comprised almost half of all households. The three-child household model occurred in roughly 14% of cases, and approximately 9% of households had four children. The model with five or more children accounted for less than 9%. On average, there were 2 children per household, though if we limit ourselves only to households with children, then it was nearly 2.5 children.

More detailed results also showed that this average decreased with the size of the municipality. Households located in settlements with up to 10 thousand inhabitants had almost 2.1 children per household on average, but in cities with 50–100 thousand inhabitants this was about 1.5 children and in the largest cities with 100 thousand inhabitants and more this was below 1.4 children. The primary reason is that in large and the largest cities 30–33% of households were without children, an in municipalities up to 10 thousand inhabitants such cases made up only 17% on average. Households with only one child were identified slightly more often in large cities, while in smaller settlements, in contrast, households with three or more children achieved a higher representation.

FIGURE 4. STRUCTURE OF HOUSEHOLDS IN SLOVAKIA BY NUMBER OF CHILDREN AND SIZE GROUPS OF MUNICIPALITIES, 1930 CENSUS

Source: *Sčítání lidu*, 1938, 22*.

Relatively significant differences in households by occupation of the household head in Slovakia are identified, even if we look at them through the average number of children, the average number of children over 14 years of age and the average number of gainfully employed children in such a household. As mentioned above, there were on average 2 children per household in Slovakia. The average

number of children aged 14 and over was approximately 0.8 per household, and the average number of gainfully employed children was 0.25 children. The results clearly showed that on the whole the highest average numbers of children were achieved by those households in which the household head worked in mining and metallurgy (2.4 children), in transport (2.3 children), in agriculture, animal husbandry, horticulture (2.1 children) and forestry, hunting and fishing (2.1 children). With other occupations of the household head, the average number of children was already below the national average. The lowest average numbers were clearly seen in by households of military officials (1 child) and in public services and the liberal professions (1.5 children). In terms of social standing, the lowest average numbers of children were in households of officials (1.2 children) and, conversely, the highest were in households of workers and day labourers (2.1 children).

The 1930 census revealed that there was only about 0.8 children aged 14 and over per household. This, too, indirectly indicates the relatively early start of marriage and motherhood, when people at a relatively young age started their own households and did not remain in their family of origin. According to a more detailed analysis, a child older than 14 was not found at all in more than half of all households. In approximately one-quarter of cases, there was only one such child, and another about 14% were households with two children aged 14 and over.

In light of the above findings, it is not surprising that the highest average numbers of such children can be found in households working in agriculture, animal husbandry and gardening (0.9 children) and, conversely, the lowest average number was reported by households of military chiefs (0.12 children) and in public services and liberal professions (0.41 children).

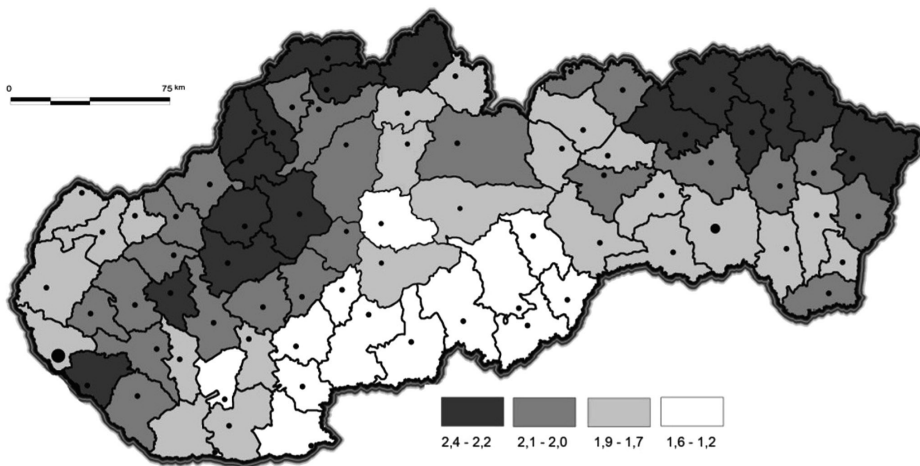
A specific subgroup were the children in households of gainfully employed persons. Their average number was very low overall, since most gainfully employed persons were older individuals who, due to the timing of marriage and parenthood, were more likely to form their own households than to remain part of their parents' households. A certain exception was the specific households of heads working in domestic and personal services, which on average had almost 0.5 gainfully employed children per such household (the average for Slovakia was 0.25 children). The situation was completely the opposite for household heads working in the military (0.13 gainfully employed children).

The average number of children in households in Slovakia in 1930 also showed notable spatial differentiation, which reflected differences in demographic behaviour, socioeconomic conditions, population structure, level of urbanisation, and cultural characteristics of the population. We can identify several main geographical patterns from Figure 5.

The highest average number of children per household were typical especially for districts in the north of central Slovakia in the Orava and Kysucké regions (Námestovo, Čadca, Kysucké Nové Mesto districts), which were followed by

districts in the Považie (Púchov, Považská Bystrica, Ilava) and some other units, such as Prievidza, Bánovce nad Bebravou, Topoľčany, Hlohovec and Šamorín, in western Slovakia. The second area with an above-average number of children in households was formed by border units in the north of eastern Slovakia. These were mainly the districts from Sabinov, through Bardejov, to Snina (Figure 5). If we look at some regional fertility analyses (Šprocha – Šprochová, 2015: 59–62; Šprocha – Tišliar, 2016: 275–279), we see that this spatial distribution of Slovakia according to the number of children in households fully corresponded to the higher realised fertility. At the same time, the south of central Slovakia, in the strip from the Párkány (today Štúrovo) district to the Tornaľa and Revúca districts, represented an area with a significantly below-average number of children in households, since these populations were also characterised by the lowest realised fertility rate in Slovakia (Šprocha – Šprochová, 2015: 59–62; Šprocha – Tišliar, 2016: 275–279). The Banská Bystrica district also belonged in this group.

FIGURE 5. AVERAGE NUMBER OF CHILDREN IN HOUSEHOLDS IN THE DISTRICTS OF SLOVAKIA, 1930 CENSUS

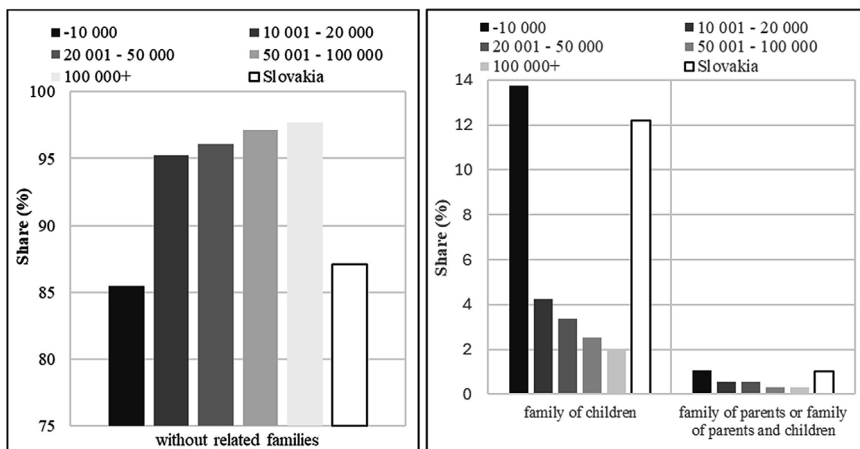
Source: *Sčítání lidu*, 1938, 42–43. Adapted by: P. Tišliar.

The coexistence of several families in a single household was identified in the results of the 1930 census in approximately 13% of cases. The most common form was the coexistence of the head of the household (and his family) with the family of his children. The presence of the family of his parents or of both groups in the form of families of parents and children was basically a marginal phenomenon.

As with the preceding cases, the obtained results also confirmed certain differences in terms of the size groups of municipalities. Additional families were most often present in smaller municipalities, and with an increase in municipality size the proportion of such cases decreased. This related not only to families with children, but also families of parents and children living in the same household with the head of the household (Figure 6 and 7).

A spatial representation of the coexistence of related families within a single household in 1930 points to significant regional differentiation within Slovakia. The highest share of multi-generational or kinship-related households was concentrated in the north-eastern part of the country. In the Vyšný Svidník district, the share of these households was higher than one-third, which was the highest value in the Slovak context. A significant occurrence of a similar type of cohabitation was also recorded in districts such as Stropkov, Giraltovec, Bardejov, Medzilaborce, Humenné, Snina, Sobrance, Michalovce and Vranov nad Topľou, where more than one-fifth of households was made up of two or more related families. Aside from the north-east, an increased representation of such a model of cohabitation was also found in some southern Slovak districts – especially in Krupina and Modrý Kameň.

FIGURE 6 AND 7. SHARE OF HOUSEHOLDS WITHOUT RELATED FAMILIES AND SHARE OF HOUSEHOLDS WITH AN ADDITIONAL RELATED FAMILY BY SIZE GROUPS OF MUNICIPALITIES, SLOVAKIA, 1930 CENSUS

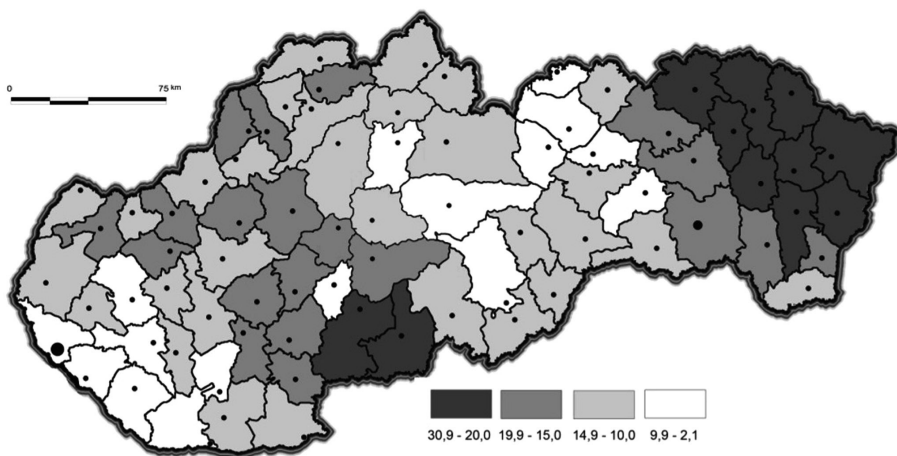
Source: *Sčítání lidu*, 1938: 21*.

At the opposite end of the spectrum were primarily urbanised districts and areas of south-western Slovakia, where multi-generational households occurred significantly less often. This is especially the case in Bratislava and its

surroundings, in addition to the districts of Šamorín, Dunajská Streda, Komárno, Trnava, Galanta and Nové Zámky, while in eastern Slovakia, low values were concentrated in the districts of Gelnica, Spišská Nová Ves, Levoča, Poprad and Kežmarok.

The share of households in which two related families lived together did not reach the 10% mark even in some districts of central Slovakia, namely in Banská Štiavnica, Brezno and Ružomberok, as well as in Rimavská Sobota in the south part of central Slovakia. Thus, these were areas where household individualisation took hold earlier than in the rest of the country.

FIGURE 8. SHARE OF HOUSEHOLDS WITH ANOTHER RELATED FAMILY IN THE DISTRICTS OF SLOVAKIA, 1930 CENSUS

Source: *Sčítání lidu*, 1938: 42–43. Adapted by: P. Tišliar.

Conclusion

The census of 1930 in Czechoslovakia represents an exceptional demographic and methodological milestone in the history of statistical surveys in our territory. It was the first census that systematically recorded not only individuals, but also more complex social collectivities in the form of families and households, by identifying kinship ties to the head of the household. Unlike the censuses that preceded it, which were focused mainly on residents of houses or flats regardless of their internal social ties, the 1930 census allowed for a deeper insight into the structure of coexistence and social organisation of the population in the interwar period.

The methodological innovation lay mainly in the consistent distinction between residential households and actual economic units defined by common management, as well as in the possibility of identifying multiple households within one dwelling. An exceptionally important component of the methodological approach was the construction of family sheets that made it possible for comprehensive information on the composition of families and households to be compiled, including data on the number of children (including children older than 14 years), the economic activity of members, the type of relationship to the household head and their age or professional structure. A fundamental advantage of the census was also the possibility of registering in the household persons who were not physically present in the dwelling at the actual time of the census – for example, due to work outside the home – but who had permanent residence in it. In this way the risk of distortion was minimised, which otherwise may have led to an underestimation of the size and composition of households.

The analysis of data from this census brought valuable knowledge about the nature of households in Slovakia at the beginning of the 1930s. The dominant type was clearly the family household consisting of only one family – up to 87% of all households belonged to this category. Multi-generational households or households in which other related families lived were represented in approximately 13% of cases, with households dominated by those in which, in addition to the main family of the household head, the family of his children also lived. Cohabitation with the the household head's parents or combined multi-generational models was significantly less common.

From the perspective of family typology, married couples with children made up the most numerous group, representing almost two-thirds of all households. Married couples with no children made up about 15% and single-parent households approximately 19%. In contrast, forms of cohabitation, whether childless or with children, occurred only rarely (approximately 1%), which indicates a strong normative dominance of marriage as the basic form of family cohabitation in this period.

The average household size was 4.4 persons, with the smallest households being typical of large cities (e.g., Bratislava, Košice, Trenčín), while the largest were located in smaller municipalities and in the countryside, particularly in the districts of northern and north-eastern Slovakia. The size structure of households was also markedly differentiated by type of settlement – in the largest cities, households with two to three members occurred most frequently, while in smaller municipalities, households with five or more members predominated.

Significant differences were also shown in the number of children in households. The presence of children was recorded in more than 81% of cases, with households having one or two children being the dominant model. Households with three or more children were less common, but more typical of rural areas and regions with higher fertility – for example, north-central Slovakia and the

north-east part of the country. In contrast to this, urban and southern districts showed a lower average number of children and a higher share of childless households.

From the viewpoint of the occupational standing of the household head, the highest number of children were found in households where the household head worked in traditional sectors such as agriculture, mining or forestry. In contrast, the households of civil servants, members of the military and the free tradesmen had the lowest number of children, which probably reflects their higher urbanisation, lower realised fertility and different lifestyle and housing standards.

In terms of social mobility, of interest is the fact that children older than 14 years were present in fewer than half of the households, with an average number of only 0.8 children per household. These data indicate the early entry of young people into independent life and the early establishing of their own households, particularly in the case of men and women from rural areas. What's more, the share of gainfully employed children in households was also very low, which corresponds more to an agrarian and family-oriented model of production than to an industrial system requiring longer training and schooling.

On the whole, it can be concluded that Slovak households in the period around 1930 were characterised by a high degree of nuclearity, a relatively high number of children, a strong influence of traditional patterns of marital and family life and relatively significant differences depending on the size of the settlement, region, and socio-professional status. The census of 1930 thus offers not only an exceptionally rich set of empirical data, but also a unique opportunity for historical reflection on the forms and dynamics of cohabitation of persons in households and families before the end of the fundamental economic and demographic changes that occurred in Slovakia after the Second World War.

Acknowledgement

The article was created within the framework of the APVV project no. 20-0199: Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia and VEGA project no. 1/0231/23: Priestorové diferenciácie prirodzeného pohybu obyvateľstva na Slovensku od konca 19. storočia do konca 20. rokov 20. storočia.

References

- FIALOVÁ, L. 1987. Druhá fáza demografickej revolúcie ČSR a SSR. *Demografie*, 29 (1), 3–7.
- FIALOVÁ, L. – PAVLÍK, Z. – VEREŠ, P. 1990. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. *Population Studies*, 44 (1), 89–106.

- HAJNAL, J. 1965. European Marriage Pattern in Historical Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds.), *Population in History*, 101–143, Londres: Arnold.
- KUČERA, M. 1994. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- KUČERA, M. – KALIBOVÁ, K. 1994. Typologie domácností a rodin. In Pavlík, Z. (ed.), *Populační vývoj České republiky 1994*, 91–96, Praha: Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova.
- LIVI BACCI, M. 2001. *A Concise History of World Population*. Oxford: Blackwell Publishers.
- LIVI BACCI, M. 2003. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MAJO, J. – ŠPROCHA, B. 2016. *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. Bratislava: Infostat.
- PILINSKÁ, V. – LUKÁČOVÁ, M. – MÉSZÁROS, J. – VAŇO, B. 2005. *Demografická charakteristika rodiny na Slovensku*. Bratislava: Infostat.
- Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 2. Domácnosti a rodiny. 1938. Československá statistika 151.
- SEKERA, V. 1938. Nejmenší společenské skupiny ve výsledcích sčítání lidu. In Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV., Část 2., Domácnosti a rodiny. Československá statistika 151, 7*–11*.
- SRB, V. 2002. *Obyvatelstvo Slovenska 1918–1938*. Bratislava: Infostat.
- ŠPROCHA, B. – ŠPROCHOVÁ, T. 2015. Plodnosť žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1930. *Slovenská štatistika a demografia*, 25 (4), 49–67.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2008a. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: Stimul.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2008b. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava: Stimul.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2008c. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: Stimul.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2010. *Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. Demografie*, 2, 103–119.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2009. *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi. Demografická reprodukcia*. Bratislava: Infostat.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2016. *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia*. Bratislava: Infostat.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 2018. *100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: MKD.
- VEREŠ, P. 1983. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. *Demografie*, 25, 202–207.
- VEREŠ, P. 1986. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980. *Demografie*, 28 (2), 110–117.

V letošním roce oslavila své 90. narozeniny PhDr. Alena Šubrtová, CSc. (*12. srpna 1935, Dvůr Králové nad Labem), která patří k nejvýraznějším osobnostem české historické demografie. Její práci však nemůžeme omezit zdaleka jen na toto odvětví, stejně významný je i její přínos na poli archivnictví a rovněž přispěla k popularizaci historie druhé poloviny 20. století. Její profesní i publikační dráha se tak vyznačuje mimořádnou šíří záběru, spojením erudice historičky s citem pro demografické otázky a schopností zprostředkovávat odborné poznatky široké veřejnosti.

Alena Šubrtová si po maturitě na gymnáziu v rodném Dvoře Králové zvolila studium historie a archivnictví na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde v roce 1958 obhájila diplomovou práci z hospodářských a sociálních dějin 18. století vedenou Františkem Kutnarem. Krátce pracovala jako sekretářka Historické společnosti a Ústavu etnografie ČSAV, od roku 1959 však natrvalo spojila svou činnost s Národním muzeem. Zde postupně působila v numismatickém oddělení, oddělení historické archeologie a nakonec, od roku 1967, v Archivu Národního muzea, kde setrvala až do svého odchodu do důchodu. Vybudovala si tu pevnou pozici nejen jako odbornice na zpřístupňování a správu osobních pozůstalostí významných osobností politického, vědeckého a kulturního života, ale také jako autorka více než pěti desítek archivních inventářů, které dodnes patří k užívaným pomůckám badatelů. Rozsah řady těchto inventářů připomíná spíše monografie, neboť dosahuje i několik stovek stran – připomeňme například více než čtyřsetstránkový inventář k fondu Antonína Hajna čítajícího 277 kartonů nebo stejně rozsáhlý inventář (zpracovaný s E. Pecharovou) k fondu Františka Ladislava Riegra o 250 kartonech.

Alena Šubrtová se zároveň intenzivně věnovala výzkumu v oblasti historické demografie. Již její kandidátská práce *Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století* (1968), která vznikla jako výsledek její aspirantury v Ústavu pro dějiny lékařství, a následný doktorát filozofie (1970) ukázaly její schopnost propojit kvantitativní metody s širším kulturněhistorickým pohledem. A. Šubrtová se však neomezovala jen na oblast historické demografie, po desetiletí se aktivně angažovala v Československé demografické společnosti. Z jejích publikací stojí za připomenutí zejména monografie *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií* (1989), dodnes využívaná jako základní učební text nejen pro studenty demografie, na níž v roce 2006 navázala publikace *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*, a dále též spoluautorství na příručce *Základy demografie* (1986, spolu s P. Pavlíkem a J. Rychtaříkovou). Významná byla i její práce věnovaná zakladateli české demografie Antonínu Boháčovi (1977) či bibliografická studie

o Františku Fajfroví (1993) napsaná společně se Z. Pavlíkem. Podílela se rovněž na tvorbě historických map.

Neměli bychom zapomínat ani na recenze zahraniční i domácí literatury, které rovněž představují hodnotnou složku její činnosti, přičemž přehled a literární schopnosti Aleny Šubrtové dodávaly jejím textům nejen odbornou hodnotu, ale i čtivost. A. Šubrtová se aktivně účastnila národních i mezinárodních vědeckých konferencí, mimo jiné v Paříži či Berlíně, a v zahraniční rovněž publikovala. Přitom dokázala důsledně hájit vědeckou nezávislost – odmítla nabídky vstupu do KSČ, přestože se tato odmítnutí stala brzdou v její pracovní kariéře.

Vedle vědecké práce se Alena Šubrtová věnovala také popularizaci historie. V první polovině devadesátých let psala články do *Lidových novin*, *Českého dialogu* i dalších periodik, spolupracovala s Českým rozhlasem a Rádiem Svobodná Evropa. V roce 1987 vydala knihu *Poslední noc*, věnovanou osudům lékaře Jeana de Carra, a rovněž se podílela na přípravě řady výstav v Národním muzeu, včetně těch nejvýznamnějších v období po roce 1990.

Alena Šubrtová záběrem své činnosti je prototypem renesanční osobnosti. Přejeme jí, aby jí její elán a zájem o vše, co ji obklopuje, neopouštěl ani v dalších letech.

Alice Velková

Martin Drozda, *Vesnická obec na Moravě mezi osvícenstvím a zrušením poddanství na příkladu privátních statků olomoucké kapituly, Matice moravská, Brno 2023, 333 s., ISBN 978-80-87709-34-4.*

Kniha Martina Drozdy se zabývá vesnickou obcí v období mezi reformami osvícenského absolutismu za vlády Marie Terezie a Josefa II., kdy moravský venkov začal procházet změnami, které jej trvale proměnily, a zrušením poddanství v roce 1848 (a následným zavedením obecního zřízení), které je považováno za zlomové období v dějinách venkova. Fungování vesnické obce v posledním století poddanského systému autor sleduje na příkladu vesnic, které náležely k privátním statkům metropolitní kapituly sv. Václava v Olomouci, tedy převážně v oblasti úrodné Hané, s dominancí zemědělské produkce a minimem průmyslových objektů. Drozda se ve své analýze odklání od důrazu na hospodářské a sociální dějiny s tématy jako je držba půdy nebo vztahy mezi vrchností a poddanými a zaměřuje se spíše na fungování obce jako takové. Hlavní osou práce je transformace správy vesnických poddanských obcí, která byla završena vznikem samosprávných obcí po roce 1850. Autorovi se podařilo doložit, že základy fungování vesnické obce byly položeny již mnohem dříve. Asi nejzajímavější momenty obecnějšího charakteru, které Drozdova práce přináší, jsou okolnosti a důsledky zavádění zemědělských inovací, narůstající role státu a způsoby jeho intervence do vesnického společenství nebo důsledky demografického růstu moravských obcí ve sledovaném období.

Drozda zaměřuje pozornost primárně na prameny z fondů archivu obce, tedy prameny, které vznikly přímo na vesnicích a na jejichž sepsání se podíleli samotní venkované, jako byli obecní písaři, hospodáři nebo učitelé. Tím se odlišuje od prací, které jsou založeny spíše na agendě vrchnostenské, která však zároveň bývá bohatší a systematictější. Tento fokus odpovídá autorovu badatelskému přístupu upřednostňujícímu tzv. dějiny zdola. Takovou analýzu mu umožňuje také větší soubor zvolených vesnic s dobře dochovanými zdroji (téměř čtyřicet moravských vesnic olomoucké kapituly), který dovoluje zachytit obecnější vzorce a tendence. Pro dokreslení sledovaného tématu autor využívá také fondy patrimoniálních úřadů – velkostatků, jako jsou pozemkové knihy nebo dokumenty o jmenování rychtářů, a výběrově také fondy farních úřadů a prameny státní provenience. I zde se ale primárně zaměřuje na prameny vzniklé přímo na vesnici, nikoli na prameny, které vznikly činností vrchnostenské kanceláře.

Pokud jde o sociální organizaci vesnice, Drozda ukazuje, že vesnické společenství bylo sociálně diferencované a příslušnost k jednotlivým sociálním vrstvám byla dána zejména držbou půdy. Autorovi se hezky daří ukázat, jak byly nepsané

normy vesnického společenství spíše exkluzivní či jak byla ustavována sociální hierarchie. Obec byla do značné míry řízena sobě rovnými „sousedy“ (držitelé statků s rustikální půdou), kteří jako jediní byli plnoprávními občany obce, měli plná rozhodovací a majetková práva, volili a byli voleni do obecní samosprávy. Ze správy obce tak byly vyloučeny všechny neplnoprávné skupiny (a do značné míry ženy). Dalšími kategoriemi obyvatel byli zahradníci nebo chalupníci, kteří se na správě obce podíleli jen omezeně, a také neusedlé obyvatelstvo – jak čeledě, která tvořila v některých úrodnějších oblastech až 12 % obyvatel, tak podruzi, označovaní na Moravě jako „hofeři“. Drozda zmiňuje také další typy privilegovaných poddaných, většinou relikty z dob středověku, jako byly dědiční rychtáři, svobodní dvořáci nebo půhončí.

Do vývoje moravské vesnické obce promlouval vysoký populační růst druhé poloviny 18. století a první poloviny 19. století, kdy se během necelého století počet obyvatel Moravy téměř zdvojnásobil. Demografický růst vedl k rostoucí výstavbě domků na obecní půdě a vzniku nové sociální vrstvy domkářů. Zajímavé je, že „sousedí“ si i přes proměnu sociální struktury vesnice i nadále udržovali dominantní postavení a uzavírali se vůči novým sociálním skupinám. Domkáři nenabývali plných práv jako „sousedí“ a mohli být snadno z obce vyloučeni. Často se jednalo o druhorozené syny, kteří v systému nedělitelnosti gruntu museli hledat obživu mimo rodnou usedlost, vysloužilé vojáky, výměnkáře, řemeslníky i drobné obchodníky. Dochází tak k soustavnému zvyšování podílu „neselských“ vrstev obyvatelstva. Mladší sociální vrstvou na moravských poddanských vesnicích byli dominikalisté, kteří se zde ve větší míře začínají vyskytovat od poloviny 18. století, zejména však od osmdesátých let 18. století v souvislosti s prováděním raabizace a rozsáhlou výměrou přerozdělované dominikální půdy. Ani oni nebyli plně integrováni do samosprávy obce.

Poslední třetina 18. století a první polovina 19. století byla obdobím přechodu od starého trojpolního hospodaření k systému střídavého osevu, změna však probíhala pozvolna a různou intenzitou v různých lokalitách. Původní trojhonný systém vedl k tomu, že pole v okolí vesnic byla rozdělena na tři oblasti (ozim-jař-úhor) a v důsledku byla půda rozparcelována do typických úzkých pásů. Trojhonný systém také souvisel s organizací obecní pastvy právě na úhoru. Zavedení střídavého osevního systému přicházejícího ze západní Evropy bylo výraznou inovací, v jejímž důsledku byla využívána veškerá orná půda, zvýšily se výnosy i produkce píce pro dobytek. Vedlo však také k nutnosti zavést změny v chovu dobytka. Drozda ukazuje, že nový systém se na Moravě naplno usazuje až v polovině 19. století, protože jeho zavádění bránily strukturální překážky zejména v podobě společné pastvy, ale také jistý konzervatismus vesnického společenství. Na příkladu pastvin také ukazuje první radikální zásah státu do poddanského hospodaření v podobě tzv. pastevních patentů, které začínají být vydávány od šedesátých let 18. století a jejichž cílem bylo právě odstranit společné pastviny

a přeměnit je na pole a louky, jež měly sloužit k pěstování pícnin pro trvale ustájený dobytek.

Do vývoje moravských venkovských obcí výrazně zasáhla raabizace, tedy pozemková reforma, která odstranila hospodářské aktivity vrchnosti na poplužních dvorech spojené s robotní prací poddaných. Ta byla v osmdesátých letech 18. století provedena ve většině sledovaných obcí. V závěru poddanského systému tak na kapitulních privátních statcích existovaly obce rustikální (s převahou sousedů), obce smíšené a obce dominikální (nově vzniklé při provedení raabizace). Vliv raabizace na počet růstu obyvatel a stavební rozvoj vesnic se ale podle Drozdy příliš nepotvrdil – autor naopak ukazuje, že v případě kapitulních privátních statků, které se nacházely převážně v úrodných nížinných oblastech, stavební rozvoj a demografický růst raabizací předcházely a obce je částečně regulovaly právě zmíněnou formou výstavby domků na obecní půdě. Raabizace tak vedla spíše ke zvýšení životní úrovně stávajících drobných zemědělců.

Badatelské otázky, které si Martin Drozda ve své práci klade, jsou zajímavé nejen pro historika, ale mají také určitý antropologický rozměr (přistoupíme-li na předpoklad, že minulé populace lze zkoumat analogicky kulturně odlišným současným společenstvím). Autor se totiž ptá, jaké bylo sociální uspořádání moravské vesnice, jakým způsobem fungovaly vztahy mezi jednotlivými skupinami v obci, jak byl spravován obecní majetek, jak byla distribuována moc a jak byla ustavována a udržována společenská hierarchie. Slibuje přitom zaměření se na „dějiny zdola“, tedy zprostředkování jakéhosi „natives' point of view“, jak by řekl Bronislaw Malinowski. To se však autorovi daří jen místy a jen do určité míry, protože je zde očividně limitován charakterem pramenů. Kromě výše uvedené „sociální organizace vesnice“, která nepochybně patří mezi typická antropologická témata, věnuje hodně pozornosti například provozu obecních budov (kovárny, pastoušky, školy), vykonávání rychtářské funkce nebo vývoji poddanské samosprávy; většího vhledu do sdílených hodnot, fungování konkrétních strategií či konfliktů v rámci lokálního společenství se však nedočkáme.

Na druhou stranu, tam, kde se mu dostává pramenů, se Drozdovi daří nakouknout pod pokličku místních společenství a nabídnout zajímavé vhledy do fungování vesnických společenství, jako například v příběhu sesazení vesnického rychtáře, který se dopustil porušení místních morálních zásad a na nátlak místního společenství odstoupil. Ukazuje tak, že vesnická obec na rovině sdílených hodnot a sociální organizace fungovala do značné míry autonomně. Vzájemné ovlivňování vesnické obce a změn ve „vnějším světě“ je zase hezky vidět na transformaci role rychtáře, která se postupně proměňovala z vykonavatele vrchnostenské správy, jehož úkolem je například organizace roboty, na státem pověřeného úředníka, který má na starosti dohlížet na povinnou školní docházku, kontrolovat osoby vyskytující se v obci, evidovat narození a úmrtí, ale třeba také dohlížet na průběh očkování. Stát totiž na rychtáře prostřednictvím svých patentů a nařízení přenášel stále rozsáhlejší agendu a oslaboval tím vztahy

mezi rychtářem a vrchností, která po provedení raabizace spojené s fixací příjmů neměla na vesnicích větší ekonomické zájmy.

Drozdova kniha přesvědčivě ukazuje, jakým způsobem postupně vznikala obec jako instituce – tedy jak se pod vlivem zásahů státu proměňovala představa obce jako společenství lidí k pojetí obce jako samosprávného, prostorového útvaru. V plném smyslu se obec sice stala institucí až po zavedení obecního zřízení, ale zárodky této proměny lze sledovat již v dřívějším období, například v podobě definování obecního jmění a narůstající péče o obecní majetek. V důsledku zásahů státu do fungování vesnic například došlo k zavedení pojmu katastrálních obcí, které při výběru daní nerespektovaly vrchnostenské obvody. Třebaže některé patenty se dlouhodobě neprosadily, Drozda je klasifikuje jako pokusy o postátnění obecní samosprávy. Autor tak ukazuje, že obecní zřízení, zavedené roku 1849, na němž byla později založena moderní samospráva v českých zemích, v sobě obsahovalo všechna uvedená pojetí obce, byť k plné integraci všech majitelů nemovitostí a sladění obce jako společenství lidí s obcí jakožto prostorovým útvarem (vesnice) vedla až transformace do obce politické po roce 1850.

Lenka Jakoubková Budilová

Mezinárodní bienální konference Rural History tradičně zařazuje velké množství příspěvků k dějinám rodiny a fungování venkovských komunit. Letošní zasedání proběhlo v polovině září v portugalské Coimbře. I když zastoupení témat blízkých historické demografii nebylo oproti předchozím ročníkům tak silné, vystoupila zde řada odborníků spjatých s dějinami obyvatelstva a sociálními dějinami venkova.

Úvodní keynote přednesla Inês Amorim z univerzity v Portu, která věnovala pozornost hospodaření portugalských zemědělců v raném novověku. Závěrečnou přednášku pronesl Richard Hoyle z univerzity v Readingu, jenž představil práci Arthura Younga a Sira George Sinclaira, kteří na přelomu 18. a 19. století patřili mezi průkopníky kvantitativního sociálního výzkumu.

Více než stovka paralelních sekcí pokrývala především evropské agrární dějiny od středověku po 20. století. Přinesla vedle ryze zemědělských témat souvisejících s využíváním půdy a vodních zdrojů, mechanizací zemědělství a chovem hospodářských zvířat velké množství poznatků o dějinách venkovského obyvatelstva. Zkoumány byly sociální vztahy venkovanů a jejich komunikace, konflikty, organizace práce, dělení a najímání půdy. Velkým tématem byla problematika sociálních nerovností a vliv mocenských autorit, ať už politických nebo ekonomických.

Vedle metodologických přístupů hospodářských a sociálních dějin a historické demografie našly svůj prostor environmentální dějiny, gender history, nemálo pozornosti bylo věnováno narativům a identitě venkova.

Markéta Skořepová